

**TEŠKO JE KAD
SE VRATA
ZATVORE
ZA TOBOM...**

**NAPUŠTANJE INSTITUCIONALNE ZAŠTITE:
ANALIZA POLITIKA,
INSTITUCIONALNOG OKVIRA I PRAKSI**

Oktobar, 2015.

Funded by
the European Union

Vlada Crne Gore
Ministarstvo rada i socijalnog staranja

Izveštaj je izradio tim NVO „Juventas“ uz podršku konsultantkinje UNICEF-a Anite Burgund i UNICEF-a Crna Gora.

Izveštaj je nastao u okviru „Nastavka reforme sistema socijalne i dječje **zaštite**“, kojeg implementiraju Ministarstvo rada i socijalnog staranja i UNICEF, uz podršku EU (IPA 2014). Mišljenja izražena u ovom izveštaju ne predstavljaju nužno i mišljenja Ministarstva rada i socijalnog staranja, UNICEF-a ili EU. Odgovornost za sadržaj izveštaja snose isključivo autori.

Izveštaj pripremile: Itana Kovačević, Ivana Vujović.

Istraživački tim: Itana Kovačević, Marija Kovijanić, Martina Markoč, Tijana Žegura, Aneta Spaić, Milorad Marković, Marija Stajović.

Tehnička podrška: Dragana Stojić, Jelena Omeragić, Marjana Krsmanović.

UMJESTO PREDGOVORA

Ovim putem posebno bismo željeli da se zahvalimo konsultantkinji UNICEF-a i međunarodnoj ekspertkinji Aniti Burgund na usmjeravanju i nesebičnoj pomoći tokom pripreme, izrade metodologije, obrade i tumačenja podataka, kao i pisanja izvještaja. Zahvaljujemo se na podršci tokom cjelokupnog procesa istraživanja timu UNICEF-a: Neli Krnić-Brković, Idi Ferdinandi i Mileni Karišik. Takođe se zahvaljujemo samostalnoj savjetnici u Ministarstvu rada i socijalnog staranja, Svetlani Sovilj, koja nam je obezbijedila svu potrebnu podršku za realizaciju istraživanja na terenu. Zahvaljujemo se Dječjem domu „Mladost“ u Bijeloj, Domu starih „Grabovac“ u Risnu i Domu starih „Bijelo Polje“ u Bijelom Polju, koji su nam ustupili prostor za realizaciju fokus grupa. Zahvaljujemo se i predstavnicima/cama institucija koji/e su se odazvali/le na poziv za konsultativni sastanak i odvojili vrijeme da razgovaraju o ovoj temi.

Zahvaljujemo se stručnim radnicima centara za socijalni rad, Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj, NVO „Centar za prava djeteta“, NVO „Ruka prijateljstva“, NVO „Djeca prije svega“ i NVO „Juventas“, koji su učestvovali u fokus grupama i bili otvoreni da s nama podijele svoja iskustva u radu s mladima koji se pripremaju da napuste ili su napustili institucionalnu zaštitu. Svi stručni radnici pokazali su iskrenu želju da unaprijede svoje prakse i rad s ovom grupom mladih.

Posebno smo zahvalni mladima koji se pripremaju da napuste i koji su napustili institucionalni smještaj, jer su imali povjerenja da s nama podijele svoja životna iskustva, ideje i nade, kao i viđenja moguće promjene. Nadamo se da će njihov glas doći do donosilaca odluka i doprinijeti podizanju kvaliteta života mladih koji se pripremaju da napuste i koji napuštaju institucionalni smještaj.

NVO „Juventas“

SADRŽAJ

Sažetak	4
Uvod	7
Metodologija	11
Diskusija	16
Preporuke	31
Literatura	39
Prilozi	43

Djeca bez roditeljskog staranja do sticanja punoljetstva, odnosno najkasnije do 18. godine života, posebno su zaštićena setom nacionalnih i međunarodnih normi. Država ima obavezu da im na individualnom nivou, u okruženju najbližijem porodičnom, cijeneći najbolji interes djeteta, obezbijedi potpunu pravnu, socijalnu, zdravstvenu zaštitu, emotivnu sigurnost, te omogući pristup odgovarajućim obrazovnim, kulturnim, društvenim, sportskim i rekreativnim sadržajima. Do sticanja punoljetstva država je dužna da obezbijedi što bolju pripremu za osamostaljenje, ali i određenu podršku u periodu tranzicije. U cilju podrške u periodu tranzicije, mladi koji su bili djeca bez roditeljskog staranja u Crnoj Gori uživaju neka posebna prava. Ta prava garantovana su setom zakona iz oblasti socijalne i dječje zaštite, kao i zdravstvene zaštite, ali se, ipak, u praksi pokazuje da je to nije dovoljno. U Crnoj Gori, kao i u mnogim drugim državama, sticanje finansijske samostalnosti mladih je prolongirano¹, odnosno ne započinje punoljetstvom, čemu doprinosi visoka stopa nezaposlenosti mladih, kao i neadekvatna finansijska pomoć države tokom studiranja, pa se mladi značajno oslanjaju na podršku svojih roditelja/staratelja. Podaci iz drugog kvartala 2015. govore da stopa nezaposlenosti među mladima uzrasta od 15 do 24 godine iznosi 36,7%.² Cijeneći da se potrebna podrška u periodu tranzicije ne svodi samo na finansijsku, limitiran raspon usluga koje su na raspolaganju mladima koji su kao djeca bez roditeljskog staranja bili u sistemu formalnog zbrinjavanja, ovu kategoriju stavlja u neravnopravan položaj u odnosu na opštu populaciju mladih.

Reforma sistema socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori, koju sprovodi Ministarstvo rada i socijalnog staranja, intenzivirana je 2011. Godine, u saradnji s UNICEF-om, UNDP-em i finansijskom podrškom EU (IPA 2010, IPA 2014). Ona počiva na holističkom i sistematskom pristupu socijalnoj i dječjoj zaštiti. Ciljevi reforme obuhvataju: usklađivanje zakonskog i strateškog okvira s međunarodnim standardima, uvođenje standarda kvaliteta i mehanizama za praćenje njihove primjene, jačanje institucionalnog okvira i kapaciteta stručnih radnika u sistemu socijalne i dječje zaštite, promovisanje intersektorske saradnje, transformaciju rezidencijalnih ustanova za djecu i razvoj usluga zasnovanih na porodici i u zajednici za djecu i ranjive porodice. Kada su u pitanju djeca i mladi bez roditeljskog staranja ili u riziku od odvajanja od porodice, jedan od važnih principa reforme je princip prevencije institucionalizacije i dostupnosti usluga u najmanje restriktivnom okruženju. Važan aspekt reforme sistema socijalne i dječje zaštite predstavlja i priprema mladih za izlazak iz formalnog zbrinjavanja i obezbjeđivanje uslova za olakšan proces tranzicije ka samostalnom životu i socijalnoj inkluziji.

Uzimajući gore navedeno u obzir, UNICEF, u saradnji s NVO „Juventas“, a uz saglasnost Ministarstva rada i socijalnog staranja, pokrenuo je 2014. godine istraživački projekat ***Napuštanje institucionalne zaštite: analiza politika, institucionalnog okvira i praksi***. Svrha projekta je da se kroz razumijevanje životnih okolnosti u kojima se nalaze mladi koji napuštaju institucionalni smještaj i izazova s kojima se suočavaju nakon izlaska, kao i kroz razumijevanje načina prevazilaženja, kreiraju preporuke, u prvom redu Ministarstvu rada i socijalnog staranja, ali i drugim relevantnim resorima, za unapređenje položaja i zaštite prava mladih koji napuštaju institucionalni smještaj. Istraživanje je obuhvatilo tri nivoa analize, definisane kroz tri cilja:

- Prepoznavanje nedostataka u zakonskom i strateškom okviru kada je u pitanju inkluzija, zaštita i podrška mladima koji napuštaju institucionalnu zaštitu
- Razumijevanje izazova u praksi prilikom pripreme i pružanja podrške djeci i mladima koji napuštaju institucionalnu zaštitu

¹ Ward, H. (2008). *Legal and Policy Frameworks*. In: M. Stein and E. Munro (eds) *Young People's Transitions from Care to Adulthood: International research and practice*. Philadelphia, Jessica Kingsley Publishers, 258-278.

² MONSTAT, Anketa o radnoj snazi, dostupno na: <http://www.monstat.org/userfiles/file/ars/2015/2/Saopstenje%20-%20ARS%20II%20KVARTAL%202015.pdf>, uvid ostvaren 30.9.2015.

- Davanje doprinosa u razumijevanju izazova s kojima se suočavaju mladi koji se pripremaju da napuste Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj, kao i oni koji su ga napustili (kroz njihova iskustva).

Istraživanje je sprovedeno od septembra 2014. do septembra 2015. godine. Korišćen je kvalitativni metodološki pristup kako bi se dala sveobuhvatna slika stanja, ali i izdvojili značajni podaci, uključujući sva tri nivoa. Metodologija istraživanja obuhvatila je analizu relevantnih međunarodnih i nacionalnih zakonskih i strateških dokumenata i terensko kvalitativno istraživanje, koje je obuhvatilo: mlade koji su napustili institucionalni smještaj u posljednjih sedam godina, mlade koji se pripremaju da napuste institucionalni smještaj i stručne radnike iz javnih ustanova socijalne i dječje zaštite (centri za socijalni rad i Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj), kao i NVO koje su imale iskustva u radu s mladima koji su napustili institucionalni smještaj. U okviru kvalitativnog terenskog istraživanja, kao metod za prikupljanje podataka korišćeni su dubinski, polustrukturirani intervjui s mladima koji su napustili institucionalni smještaj i fokus grupe s mladima koji se pripremaju da napuste institucionalni smještaj, kao i sa stručnim radnicima/ama centara za socijalni rad i Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj. Istraživanje je obuhvatilo 18 mladih koji su napustili institucionalni smještaj, osam mladih koji se pripremaju da napuste institucionalni smještaj i 25 stručnih radnika/ca centara za socijalni rad, Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj i NVO-a. Održano je i osam konsultativnih sastanaka radi bližeg formulisanja preporuka.

U ovom istraživanju posebna pažnja posvećena je mišljenjima i viđenjima mladih ljudi koji napuštaju sistem formalnog zbrinjavanja. Mladi koji su napustili institucionalni smještaj navode pozitivne i negativne strane zbrinjavanja u ustanovu. Kao pozitivne, navode osjećanje zaštićenosti i sigurnosti, doživljaj obezbijeđenosti elementarnih životnih potreba, i, kod nekih od njih, ostvaren bliski odnos bar s jednom odraslom osobom u Domu. Kao negativne, navode rigidnu organizaciju i kontrolu, s nedovoljnom usmjerenošću na individualne potrebe i interesovanja djece i mladih. Međutim, ne samo negativni, već i neki pozitivni aspekti (npr. obezbijeđenost elementarnih životnih potreba) doprinijeli su njihovoj **nedovoljnoj pripremljenosti za samostalan život**. Nedovoljna pripremljenost mladih za samostalan život oslikava se u izazovima nakon izlaska, koje su naveli, a to su: nedostatak vjere u mogućnost podrške kada se suočavaju s nekim problemima, nedostatak mogućnosti i prilike za kvalitetnije obrazovanje i profesionalno napredovanje, problemi vezani za stanovanje, zapošljavanje (samô zaposlenje i održavanje posla), zdravstvenu zaštitu i slično. Problemi s kojima se suočavaju mladi poklapaju se s prepoznatim nedostacima pravnog i strateškog okvira, kao i s nedovoljno razvijenim procedurama i uslugama podrške. U normativno-strateškom smislu, pozitivno se ocjenjuje usvajanje Plana transformacije JU Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj iz jula 2015, koji u posebnom dijelu govori o pripremi mladih za samostalan život. Važan napredak, u ovom smislu, ostvaren je i donošenjem niza pravilnika. Iako je zakonska regulativa unaprijeđena, normativni okvir gotovo da ne prepoznaje mlade koji se pripremaju ili su napustili institucionalni smještaj kao posebnu grupu za koju je potrebno definisati odgovarajuće usluge u cilju veće pristupačnosti osnovnim ljudskim, prvenstveno socio-ekonomskim pravima. Ovo je posebno vidljivo u domenu zapošljavanja, obrazovanja, zdravlja i pristupa uslugama socijalne zaštite. Iako je tekuća reforma socijalne zaštite veoma dinamična, odgovarajuće usluge socijalne zaštite i podrške za obezbjeđenje stanovanja uspostavljene su u malo lokalnih zajednica. Usluge psiho-socijalne podrške vrlo su limitiranog obima. Participaciju mladih, prepoznavanje njihovih snaga i potencijala treba pospiješiti u okviru kreiranja lokalnih i nacionalnih usluga (npr. vršnjačke podrške), kao i planova i strategija od interesa za mlade. U narednom periodu potrebno je uložiti dodatne napore u procesu pripreme i osnaživanja mladih za samostalan život, uspostaviti odgovarajuće politike, a usluge usmjeriti na period tranzicije, prije svega u oblastima: stanovanja, zapošljavanja, nastavka obrazovanja, zdravstvene zaštite, finansijske podrške, psiho-socijalne i pravne podrške. Istraživanje je otvorilo i nova pitanja, pa su predložene i teme za buduća istraživanja, s ciljem da se nađu najbolja rješenja za podršku licima koja su bila djeca bez roditeljskog staranja.

1. UVOD

Razumijevanje životnih okolnosti mladih koji su napustili sistem formalnog zbrinjavanja ili staranja³ i faktora koji utiču na njihovu uspješnu emancipaciju posljednjih godina postaje značajna tema stručnih krugova. Cilj je da se ovim mladim osobama obezbijedi adekvatna socijalna inkluzija, olakša proces tranzicije i omogući aktivno učestvovanje u kreiranju sopstvene budućnosti. Mnoga istraživanja, kao i članci koji obuhvataju preglede postojećih međunarodnih istraživanja, ukazuju na izazove s kojima se suočava ova grupa mladih i koji njihov proces tranzicije čine otežanim⁴. U istraživanjima su navedeni brojni izazovi: izlazak iz institucionalnog smještaja regulisan datumom rođenja, a ne procjenom spremnosti mlade osobe; nedostatak podrške porodice; ograničena ili nedovoljna finansijska podrška; nezaposlenost; nestalnost smještaja; nedovoljno razvijene životne vještine; neadekvatno i nedovoljno obrazovanje; nizak nivo samopoštovanja; emocionalni „ožiljci“ nastali zbog trauma zanemarivanja i zlostavljanja tokom djetinjstva.

U nekim istraživanjima⁵ fokus je na karakteristikama mladih koji napuštaju sistem formalnog zbrinjavanja, a koje ih čine posebno vulnerabilnim: češće su nižeg nivoa obrazovanja (bez završene srednje škole); češće su nezaposleni, a kada su zaposleni, češće imaju niža primanja; češće žive ispod linije siromaštva; češće postaju roditelji u ranim godinama; češće su imali iskustvo s krivično-pravnim sistemom; češće imaju iskustvo beskućništva; češće žive u nestabilnim uslovima stanovanja; češće zavise od podrške socijalne zaštite; češće imaju problema s mentalnim zdravljem; češće nemaju zdravstveno osiguranje i u većem su riziku od zloupotrebe droga. Neka istraživanja⁶ pokazuju da, za razliku od njihovih vršnjaka, koji se u periodu osamostaljenja i donošenja odluka mogu osloniti na podršku porodice i imaju mogućnost da uče iz svojih „greška i neuspjeha“, mladi koji su izašli iz sistema formalnog zbrinjavanja uglavnom nemaju tu mogućnost. Oni za uspješno prilagođavanje na novi smještaj, posao i okruženje najčešće imaju samo jednu šansu, što proces tranzicije čini ubrzanim i skraćenim. Navedeno ukazuje da mladi koji izlaze iz sistema socijalne zaštite predstavljaju jednu od najosjetljivijih socijalnih grupa, posebno tokom perioda tranzicije⁷.

Uz istraživanja koja ukazuju na izazove i negativne ishode za mlade koji napuštaju formalno zbrinjavanje, postoje i istraživanja koja prikazuju primjere uspješne tranzicije i identifikuju okolnosti koje doprinose takvom ishodu. Faktori koji utiču na uspješnu integraciju u socijalnu sredinu su: završetak obrazovanja tokom alternativnog smještaja i podrška u nastavku obrazovanja; stalnost smještaja; povećan pristup i dostupnost finansijske pomoći; nastavljen podržavajući odnos s odraslom osobom ostvaren tokom smještaja; podrška pri zaposlenju; individualizirana podrška tokom tranzicije i nakon tranzicionog procesa⁸.

³ Formalno zbrinjavanje ili staranje obuhvata situacije gdje su djeca po rješenju nadležnih službi smještena u rezidencijalnim ustanovama/objektima ili na hraniteljstvu/starateljstvu.

⁴ Tweddle, A. (2005). *Youth leaving care – how do they fare?*. U: V. Mann-Feder (Ed), transition of Eviction: Youth Exiting Care for Independent Living. Special issue of New direction for youth development, 113, 15-31; Phyllis, J. (2012). Literature Review – The needs of youth transitioning from protective care, and best practice approaches to improve outcome. General Child and Family Services Authority; Stein, M., Slumnesu, R.V. (2012). Insights from young people on leaving care in Albania, The Czech Republic, Finland, Poland. SOS Children's Villages International, Austria; Dewar, L.A., Goodman, D. (2014). Best practices in transitioning youth out of care – Success ad adults, child welfare as adults. Child Welfare Institute, Children's Aid Society of Toronto

⁵ Tweddle, ibid. 15-31; Stein i V. Slumnesu, ibid

⁶ Ontario Association of Children's Aid Societies. (2006). *Youth leaving care: an OACAS survey ad youth and CAS staff*, Ontario; Stein. M. (2006). Research review: Young people leaving care. Child and Family Social Work, 11, 273-279

⁷ Stein. M. (2006). Ibid; Burgund. A., Žegarac, N. (2014). *Jel' radiš ti u ponedjeljak, pa ko će da baci kofu vode iza mene: gledišta mladih na smeštaju, njihovih odgajatelja i voditelja slučaja*. U N. Žegarac (ur): U lavirintu socijalne zaštite – poruke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencionalnom smeštaju, Beograd, 319-368.

⁸ Tweddle, ibid. 15-31; Osterling, K. L., Hines, A. M. (2006). *Mentoring adolescent foster youth: promoting resilience during developmental transitions*, Child and Family Social Work, 11, 242-253

Dewar i Goodman⁹, na osnovu analize postojeće literature i istraživanja dobre prakse u okviru podrške mladima koji su napustili formalno zbrinjavanje, identifikuju programe podrške u pet oblasti:

1. **Programi usmjereni na ostvarivanje i osnaživanje kvalitetnijeg odnosa s porodicom** usmjereni su na ojačavanje i promovisanje povezanosti među članovima porodice, posredovanje u konfliktima unutar porodice, kao i promovisanje roditeljske efikasnosti¹⁰.
2. **Programi vršnjačke i mentorske podrške** uključuju: vršnjačku podršku i mentorstvo mladih koji su bili u sistemu zaštite i mentorstvo od strane odrasle osobe s kojom je ostvaren blizak odnos tokom alternativnog smještaja¹¹.
3. **Programi podrške u obrazovanju** uključuju podršku „jedan na jedan“ tokom univerzitetskog obrazovanja; promotivne programe i upoznavanje mladih s ponudama škola, univerziteta i mogućnostima za dodatnu finansijsku pomoć i podršku (u vidu stipendije) prije njihove odluke o nastavku školovanja.
4. **Programi koji obezbjeđuju stabilnost smještaja/stanovanja** odnose se na obezbjeđivanje stanovanja za određeno vrijeme uz kontinuirano individualizirano praćenje mlade osobe, kao i na obezbjeđivanje treninga usmjerenih ka usvajanju životnih vještina.
5. **Programi vezani za zaposlenje** uključuju pripremu mladih za zaposlenje još dok su na smještaju, u vidu: pisanja biografije, razvoja vještina za obavljanje intervjua za posao, specijalizovanih treninga i obuka za posao, kao i pomoć u traženju posla. Uspješni su se pokazali i programi koji uključuju dostupnog savjetnika za zaposlenje, koji pruža podršku u toku procesa pronalaženja zaposlenja, kao i tokom zaposlenja.

Neka istraživanja upućuju na značaj uključivanja mlade osobe u tzv. **slobodne aktivnosti van socijalne zaštite** (sport, umjetničke i druge aktivnosti, u zavisnosti od talenata i/ili interesovanja djeteta/mlade osobe), uz praćenje od strane podržavajuće odrasle osobe. Ovi programi utiču na razvijanje potencijala mlade osobe, povećanje samopouzdanja, unapređenje mentalnog zdravlja i predstavljaju mogućnost za ostvarivanje odnosa van sistema socijalne zaštite¹².

1.1. ISTRAŽIVANJE U CRNOJ GORI

- Reforma sistema socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori, koju sprovodi Ministarstvo rada i socijalnog staranja, intenzivirana je 2011. godine, u saradnji s UNICEF-om, UNDP-em i finansijskom podrškom EU (IPA 2010, IPA 2014), s posebnim fokusom na djecu i mlade bez roditeljskog staranja ili u riziku od odvajanja od porodice. Ova reformrska inicijativa počiva na holističkom i sistematskom pristupu socijalnoj i dječjoj zaštiti i utiče na različite nivoe sistema, obuhvatajući: usklađivanje zakonskog i strateškog okvira s međunarodnim standardima, uvođenje standarda kvaliteta i mehanizama za praćenje njihove primjene, jačanje institucionalnog okvira i kapaciteta stručnih radnika u sistemu socijalne i dječje zaštite, promovisanje intersektorske saradnje,

⁹ Dewar, L. A., Goodman, D., *ibid*.

¹⁰ Goodhind S., Schelbe, L. A., Shook, J. J. (2011). *Why youth leave care: Understandings of adulthood and transition successes and challenge among youth ageing out of child welfare*. Children and Youth Services Review, 33, 1039–1048;

¹¹ Goodhind, S., Schelbe, L. A., Shook, J. J., *ibid*.

¹² Gilligan, R. (1998). *Enhancing the resilience of children and young people in public care by mentoring their talent and interests*, Child and Family Social Work, 4, 187–196.

transformaciju rezidencijalnih ustanova za djecu i razvoj usluga zasnovanih na porodici i u zajednici za djecu i ranjive porodice.

Jedan od principa reforme socijalne i dječje zaštite u Crnoj Gori jeste princip prevencije institucionalizacije i dostupnosti usluga u najmanje restriktivnom okruženju (član 7 Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti, 2013; vidjeti i Strategiju razvoja sistema socijalne i dječje zaštite 2013–2017). Ovo je u skladu s brojnim istraživanjima¹³ koja ističu da institucionalni smještaj nije adekvatan iz ugla prava i razvojnih potreba djeteta. Negativne karakteristike ovakvog smještaja su: nedovoljna individualiziranost tretmana, rigidnost rutine institucionalnog života, nedovoljne šanse za participaciju djece i mladih i socijalna distanca. Ove karakteristike dovode do zastoja u fizičkom, kognitivnom i socijalnom, emotivnom i psihološkom razvoju djece. Zahvaljujući reformi, broj djece smještene u institucijama u Crnoj Gori i crnogorske djece u ustanovama u obližnjim zemljama – Srbiji i Bosni i Hercegovini, smanjio se za 34%, u periodu od 2010. do 2014. godine. U Domu „Mladost“ u Bijeloj trenutno (2015) boravi 94 djece, dok je pet godina ranije u Domu boravilo ukupno 154 djece¹⁴. Istovremeno, uloženi su napor u širenju hraniteljstva, posebno nesrodničkog, koje je bilo veoma nerazvijeno u Crnoj Gori, a u skladu sa Strategijom razvoja hraniteljstva u Crnoj Gori 2012–2016. U 2010. godini na hraniteljstvu boravilo je 313 djece, a u 2015. godini 373, što predstavlja porast za 19,17%¹⁵.

U skladu s ciljevima i aktivnostima reforme sistema socijalne i dječje zaštite, veoma važan aspekt predstavlja i priprema mladih za izlazak iz formalnog zbrinjavanja i obezbjeđivanje uslova za olakšan proces tranzicije ka samostalnom životu i socijalnoj inkluziji. Međutim, u Crnoj Gori nijesu postojali objedinjeni podaci, kao ni kvalitativna i kvantitativna istraživanja, koji se odnose na ovu grupu mladih i izazove s kojima se oni suočavaju u procesu emancipacije. Stoga je 2014. godine UNICEF, u saradnji sa NVO „Juventas“, pokrenuo istraživanje ***Napuštanje institucionalne zaštite: analiza politika, institucionalnog okvira i praksi***, uz saglasnost Ministarstva rada i socijalnog staranja. Svrha istraživanja je da se razumiju životne okolnosti u kojima se nalaze mladi koji napuštaju institucionalni smještaj, izazovi s kojima se suočavaju nakon izlaska i načini na koje ih prevazilaze. Istraživanje je imalo za cilj i kreiranje preporuka Ministarstvu rada i socijalnog staranja za unapređenje zaštite prava mladih koji napuštaju institucionalni smještaj, s posebnim akcentom na one koji su napustili jedinu ustanovu specijalizovanu za smještaj djece bez roditeljskog staranja u Crnoj Gori – Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj. Istraživanje nije obuhvatilo mlade koji napuštaju hraniteljske porodice, što zavrjeđuje da bude predmet nekog budućeg istraživanja, mada se pretpostavlja da se veliki broj preporuka vezanih za proces osamostaljivanja mladih i podršku nakon izlaska iz institucija može primijeniti i na mlade koji se pripremaju da napuste ili su napustili hraniteljstvo. Istraživanje je kvalitativnog tipa, a obuhvatilo je tri nivoa analize, definisane kroz tri cilja:

- Prepoznavanje nedostataka u zakonskom i strateškom okviru kada je u pitanju inkluzija, zaštita i podrška mladima koji napuštaju institucionalnu zaštitu.
- Razumijevanje izazova u praksi prilikom pripreme i pružanja podrške djeci i mladima koji napuštaju institucionalnu zaštitu.
- Davanje doprinosa razumijevanju izazova s kojima se suočavaju mladi koji se pripremaju da napuste Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj i onih koji su ga napustili (kroz njihova iskustva).

¹³ Berens, A. A., Nelson, C. A. (2015). *The science of early adversity: is there a role for large institutions in the care of vulnerable children?*, [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(14\)61131-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(14)61131-4), p. 388–398; Eurochild working paper. (2012). *Deinstitutionalisation and quality alternative care for children in Europe – Lessons learned and the way forward*. Eurochild; Browne, K. (2009). *The risk of harm to young children in institutional care*. Better Care Network. Save the Children Fund.

¹⁴ Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, prezentacija: *Proces deinstitutionalizacije u Crnoj Gori*, mr Mirjana Popović, 7. 10. 2015.

¹⁵ Ibid.

Istraživanje je realizovao istraživački tim NVO „Juventas“ – dva pravnika (analiza zakonskog okvira), četiri socijalne radnice i psihološkinja, koji su posebno obučni za primjenu istraživačkih tehnika. Kvalitativna metodologija i instrumenti za prikupljanje podataka, analiza i interpretacija podataka urađeni su od strane istraživačkog tima, a uz značajnu podršku UNICEF-ove konsultantkinje i međunarodne ekspertkinje iz ove oblasti Anite Burgund. Tim predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori pružio je dodatnu stručnu podršku kroz smjernice i komentare.

U sledećem poglavlju predstavljena je metodologija cjelokupnog istraživanja, s posebnim osvrtom na metodologiju terenskog istraživanja. Posljednja dva poglavlja posvećena su analizi cjelokupnog istraživanja i preporukama za unapređivanje prakse i podrške mladima koji se pripremaju ili su napustili institucionalni smještaj.

2. METODOLOGIJA

Metodologija istraživanja obuhvatila je tri nivoa analize:

1. **Pravni okvir:** Analiza relevantnih međunarodnih i nacionalnih zakonskih i strateških dokumenata, kroz analizu postojećih međunarodnih i nacionalnih dokumenata.
2. **Profesionalci:** Analiza izazova u praksi prilikom pripreme i pružanja podrške djeci i mladima koji napuštaju institucionalnu zaštitu, kroz terensko kvalitativno istraživanje percepcije stručnih radnika centara za socijalni rad, Dječjeg doma „Mladost“ i NVO-a, koji su imali iskustva u radu s ovom grupom mladih.
3. **Mladi:** Analiza izazova s kojima se suočavaju mladi koji se pripremaju da napuste dječji dom, kroz terensko kvalitativno istraživanje, radi spoznaje ličnih iskustava mladih koji se pripremaju i koji su napustili institucionalnu zaštitu: kako vide izazove s kojima se suočavaju, na koji način ih prevazilaze i kako vide dostupnu podršku.

Pomenuta tri nivoa analize u početnoj fazi istraživanja posmatrana su donekle izdvojeno, ali komplementarno. Početni rezultati analiza pravnog i institucionalnog okvira usmjerili su vodiče za kvalitativno istraživanje među profesionalcima i među korisnicima (mladima koji se pripremaju ili su napustili institucionalni smještaj). Na osnovu dobijenih rezultata druga dva nivoa analize, oblast analize relevantnih i dostupnih pravnih dokumenata je proširena. Tako je omogućeno, uz određena ograničenja, ukrštanje podataka pomenuta tri nivoa analize u diskusiji, na osnovu čega su kreirane preporuke za unapređenje pravnog, institucionalnog okvira i same prakse u korist ciljne grupe ovog istraživanja.

Analiza zakonskih i strateških dokumenata uključila je predstavljanje relevantnih međunarodnih dokumenata ratifikovanih od strane Crne Gore i međunarodnih smjernica kada je u pitanju ova oblast, kao i analizu zakonskih i podzakonskih akata. U analizi pravnog i strateškog okvira dominantan je normativno-pravni metod, uz naročitu primjenu sistemskog tumačenja, s ciljem da se utvrde *de lege lata* i plasiraju *de lege ferenda* rješenja, kojim bi se na sistematičniji i konzistentniji način odgovorilo potrebama ove kategorije korisnika, radi unapređenja njihovog kvaliteta života. Kao uobičajen i za ovakav tip istraživanja nužan, upotrebljavan je uporedno-pravni metod kojim se pokušala ustanoviti usklađenost nacionalnog pravnog okvira s međunarodnim dokumentima. Posebna pažnja posvećena je međunarodnim smjernicama koje, iako dio takozvanog mekog prava, mogu usmjeriti dalju senzibilizaciju nacionalnog prava u ovoj oblasti.

Terensko kvalitativno istraživanje, kojim su obuhvaćena druga dva nivoa analize, obuhvatilo je: mlade koji su napustili institucionalni smještaj u posljednjih sedam godina, mlade koji se pripremaju da napuste institucionalni smještaj i stručne radnike iz javnih ustanova socijalne i dječje zaštite (centri za socijalni rad i Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj i NVO), koji su imali iskustva u radu s mladima koji su napustili institucionalni smještaj.

U okviru terenskog istraživanja u ispitivanju mladih koji su izašli iz institucionalnog smještaja korišćena je metoda **dubinskog, polustrukturiranog intervjua**. Dubinski, polustrukturiran intervju izabran je jer pruža priliku da mladi kroz razgovor o ličnom iskustvu ukažu na izazove s kojima se suočavaju i na taj način doprinesu unapređenju statusa i položaja mladih koji izlaze iz institucije. S mladima koji se pripremaju da izađu iz institucionalnog smještaja bila je organizovana **fokus grupa** s temom: *Mladi u procesu pripreme za napuštanje institucionalnog smještaja*. Sa stručnim radnicima iz institucija sistema socijalne i dječje zaštite (centara za socijalni rad i Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj) i predstavnicima/cama NVO sektora organizovane su **fokus grupe** s temom: *Praksa u radu s mladima koji napuštaju Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj*. Fokus grupe kao metod za prikupljanje podataka

izabrane su jer pružaju mogućnost da se putem usmjerene diskusije i međusobne razmjene mišljenja dobiju uvidi u percepciju, stavove i osjećanja mladih koji se pripremaju da napuste instituciju, s jedne strane, te stručnih radnika koji imaju iskustvo u radu s mladima koji se pripremaju da napuste ili su napustili zaštitu, s druge. Protokoli za prikupljanje podataka nalaze se u **Prilogu I**.

Kako bi se dobile preporuke koje bi se mogle implementirati, dodatno su urađeni konsultativni sastanci s predstavnicima sljedećih institucija sistema: Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo zdravlja, Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, Centar za stručno obrazovanje, Resursni centar „1. jun“, Centar „Ljubović“, Univerzitet Crne Gore, Univerzitet Donja Gorica.

2.1. UZORAK I TOK TERENSKOG ISTRAŽIVANJA

Terenskim istraživanjem obuhvaćane su tri sub-populacije: mladi koji su izašli iz institucionalnog smještaja, mladi koji se pripremaju da napuste institucionalni smještaj i stručni radnici centara, Doma u Bijeloj i NVO-a.

Mladi koji su izašli iz institucionalnog smještaja predstavljaju teško dostupnu grupu, te su kontakti ostvarivani na različite načine. Kontakti su dijelom obezbijeđeni od strane relevantnih nevladinih organizacija i institucija. Kako bismo povećali broj mladih, korišćena je i *snowball* metoda (Baćak, 2006), koja je omogućila proširivanje uzorka. Korišćenjem ove metode istraživačice su motivisale mlade da preko uspostavljenih međusobnih poznanstava prošire informaciju o sprovođenju istraživanja i dobiju moguću pristanak. Usljed teškoća u zakazivanju i realizovanju intervjua, kako bi se osiguralo da glasovi i iskustva što većeg broja mladih budu obuhvaćeni istraživanjem, uzorak je proširen s populacije mladih koji su u posljednjih pet godina napustili institucionalni smještaj na populaciju mladih koji su ga napustili u posljednjih sedam godina. Pod teškoćama u zakazivanju i realizovanju intervjua podrazumijevaju se: nekada dug vremenski period od zakazivanja do realizacije intervjua, neodazivanje pojedinaca na prethodno zakazane intervjue, ograničena dostupnost mladih za intervjue. Ovakva situacija s kojom su se istraživačice suočile može da predstavlja i jedan od izazova u praćenju i pružanju podrške mladima nakon izlaska.

Prigodnim uzorkom obuhvaćeno je 18 mladih koji su napustili institucionalni smještaj, a bili su na smještaju u Dječjem domu „Mladost“ u Bijeloj kao djeca bez roditeljskog staranja. Intervjuisano je šest mladića i 12 djevojaka, uzrasta od 19 do 27 godina. Od 18 mladih, koji su obuhvaćeni istraživanjem, dvanaestoro je napustilo institucionalni smještaj u posljednjih pet godina. Godine koje su mladi naveli kao starost pri izlasku varirale su od 18 do 22 godine. Kada je u pitanju mjesto stanovanja mladih koji su učestvovali u istraživanju, 10 je u trenutku sprovođenja istraživanja živjelo u Podgorici, a ostali u drugim gradovima u Crnoj Gori. Obrazovna struktura mladih bila je raznolika, a troje je na fakultetu.

Fokus grupi prisustvovalo je **osmoro mladih koji se pripremaju da napuste institucionalni smještaj** (petoro muškog i troje ženskog pola), uzrasta od 17 do 20 godina. Grupa je bila heterogena kada su u pitanju lične karakteristike, obrazovanje, kao i vrijeme planiranog izlaska iz Doma.

Uzorak iz populacije **stručnih radnika** koji kroz javne ustanove pružaju usluge socijalne i dječje zaštite djeci/mladima bez roditeljskog staranja obuhvatio je pojedince iz: centara za socijalni rad (u daljem tekstu centri) i Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj (u daljem tekstu Dom). Kroz **tri fokus grupe** obuhvaćeni su stručni radnici iz tri regije Crne Gore – sjeverne, centralne i južne, koje su obuhvatile 21 stručnog radnika/cu. Pored stručnih radnika/ca iz navedenih institucija, identifikovano je šest nevladinih organizacija

koje u okviru svojih usluga na posredan i neposredan način rade s mladima koji se pripremaju ili su napustili institucionalni smještaj. Dvije iz opravdanih razloga nijesu mogle da prisustvuju fokus grupi posebno organizovanoj za nevladin sektor. Struktura fokus grupa predstavljena je u **Prilogu II**.

Potrebno je navesti i određena ograničenja ovog istraživanja, kako bi se dobijenim podacima pristupilo na adekvatan način. Istraživanje je obuhvatilo prigodni uzorak mladih koji se pripremaju ili su napustili institucionalni smještaj (12 od ukupno 41 koji su napustili Dom u posljednjih pet godina, odnosno 18 od ukupno 57 koji su napustili Dom u posljednjih sedam godina, i 8 od ukupno 13 mladih starijih od 16 godina koji se pripremaju da napuste institucionalni smještaj), ali se rezultati ne mogu generalizovati na cijelu populaciju ove grupe mladih. Podaci ne predstavljaju statistički, kvantitativni prikaz stanja, već kvalitativnu analizu koja omogućava dubinsko razumijevanje fenomena. Učestvovali su dominantno mladi iz centralne regije Crne Gore, pa nije moguće uporediti rezultate i ishode u vezi s mjestom boravka. Takođe, u istraživanju je učestvovalo više djevojaka nego mladića. Iako se kroz usluge koje pruža NVO „Juventas“ radi s ranjivim kategorijama mladih, među kojima je bilo i mladih koji su izašli iz institucije, nijesu bili dostupni za učestvovanje u istraživanju, te su takva iskustva manje zastupljena.

Rezultati istraživanja daju uvid na koji način mladi i stručni radnici doživljavaju i razumiju izazove, podršku i moguća rješenja za unapređenje procesa osamostaljivanja mladih i podrške nakon izlaska, ali ne obuhvataju analizu dosijea korisnika/ca koja bi omogućila objektivniji uvid u planiranje i kvalitet podrške mladima u procesu pripremanja za osamostaljenje. Dobijeni rezultati ne mogu se generalizovati na mlade koji izlaze iz hraniteljskih porodica, mada će se preporuke istraživanja u određenom dijelu odnositi na sve mlade koji napuštaju formalno zbrinjavanje. Navedena ograničenja predstavljaju poziv za dalja istraživanja koja bi omogućila dublje razumijevanje navedenih fenomena.

2.2. ETIČKA PITANJA TERENSKOG ISTRAŽIVANJA

Istraživanje *Napuštanje institucionalne zaštite: analiza politika, institucionalnog okvira i praksi* pokrenulo je niz etičkih pitanja kojima je posvećena posebna pažnja tokom cjelokupnog istraživačkog procesa, zbog posebne vulnerabilnosti ciljnih grupa koje je istraživanje uključivalo, a u skladu s UNICEF-ovim smjernicama o etičkom istraživanju¹⁶. Praćenje etičkih standarda predstavljao je veliki izazov, jer u Crnoj Gori ne postoji posebni etički komitet za davanje saglasnosti za sprovođenje socio-psiholoških istraživanja. Metodologija i istraživački protokoli rađeni su uz podršku međunarodne ekspertkinje, koju je angažovao UNICEF, i predstavljeni su timu UNICEF-a i Ministarstva rada i socijalnog staranja, koji su odobrili početak sprovođenja istraživanja.

Tokom kreiranja metodologije posebno se vodilo računa o izboru metode za prikupljanje podataka, formulaciji pitanja, proceduri stupanja u kontakt s mladima koji su napustili institucionalni smještaj, dobijanju informisane saglasnosti za učestvovanje u istraživanju. Principi koji su unaprijed definisani odnosili su se na poštovanje autonomnosti i dostojanstva svakog učesnika/ce i principa povjerljivosti.

Istraživanje su na terenu radile istraživačice koje su bile uključene u kreiranje cjelokupne metodologije, a svojim dosadašnjim profesionalnim iskustvom i vještinama obezbijedile povjerljiv i poštujući odnos s učesnicima/cama. Tokom cijelog istraživanja vođene su etičkim principima profesije (psihološkinja i

¹⁶ Zvanične UNICEF-ove procedure o etičkim standardima u istraživanju, evaluaciji, prikupljanju i analizi podataka stupile su na snagu u aprilu 2015. godine. Dakle, uveliko nakon početka ovog istraživanja, ali su u najvećem dijelu ispoštovane.

socijalne radnice), izbjegavajući eventualni sukob interesa. Tokom rada na terenu, istraživačice su vodile računa o razvijanju uvažavajućeg i povjerljivog odnosa s učesnicima/cama, prilagođavajući se kontekstu i pojedinačnom učesniku/ci, vodeći računa o disbalansu moći koji postoji između istraživača i učesnika/ca. Poseban dio rada na terenu posvećen je detaljnom predstavljanju istraživanja, načinu sprovođenja istraživanja, kao i povjerljivosti datih podataka i njihovog kodiranog korišćenja u interpretaciji. Tražena je usmena i pismena saglasnost od svake mlade osobe za učestvovanje u istraživanju. Poštovanje principa povjerljivosti i privatnosti sprovedeno je tokom cjelokupnog procesa prikupljanja podataka, obezbijeđen je prostor u kome su se učesnici/ce osjećali prijatno i kojim je omogućena opuštena atmosfera za razgovor, bez ometanja razgovora od strane drugih. Tokom intervjua i fokus grupa obezbijeđena su osvježenja, kao i finansijska nadoknada putnih troškova mladih, ukoliko su putovali do mjesta na kojem se realizovao intervju.

U postupku obrade podataka istraživačice, koje su radile intervjue i fokus grupu s mladima, radile su i transkripciju intervjua, pri čemu su svi podaci o identitetu osobe bili kodirani. Podaci su čuvani pod šifrom. Prilikom analize podataka vođeno je računa da se osigura anonimnost osobe u najvećoj mogućoj mjeri, imajući u vidu malobrojnu populaciju mladih koji napuštaju institucionalnu zaštitu. Navedenim procedurama, koje smo poštovali tokom cjelokupnog istraživačkog procesa, pokušali smo da moguće negativne posljedice od učestvovanja u istraživanju svedemo na minimum. S druge strane, koristi od ovog istraživanja vidimo u unapređenju položaja mladih koji napuštaju institucionalnu zaštitu.

2.3. RAD NA TERENU I OPŠTA IMPRESIJA ISTRAŽIVAČICA

Rad na terenu trajao je od februara do juna 2015. godine. Intevjui s **mladima koji su napustili institucionalni smještaj** bili su realizovani na način da je prije samog intervjua s mladima obavljen telefonski razgovor i/ili jedan susret, kako bi bili predstavljeni svi detalji istraživanja (svrha, cilj istraživanja, način rada, principi privatnosti i povjerljivosti, teme intervjua). Nakon toga zakazano je vrijeme i mjesto intervjua. U prvom susretu istraživačice su primijetile spremnost mladih da pričaju o svojim životnim iskustvima, bez posebnog zahtjeva. Na prijedlog da se snimi razgovor manifestovali su nesigurnost koja je brzo nestajala, pa su tokom intervjua otvoreno razgovarali o svojim iskustvima. Istraživačice su stekle utisak da su im pitanja i usmjeravanja tokom intervjua dali šansu da svoju priču ispričaju i omogućili im da na određen način integrišu svoja iskustva. Utisak je da je posebno osnažujuće za mlade bilo da govore o pozitivnim iskustvima važnim za njihov život i da istaknu ono na što su ponosni. Na kraju razgovora svi mladi su izjavili da im je tokom intervjua bilo prijatno, da je atmosfera bila opuštena i da bi mogli satima da pričaju. Neki su, na kraju, iskazali očekivanje da će njihovo iskustvo doprinijeti poboljšanju uslova drugim mladim osobama koje se nalaze u sličnoj situaciji. Intervjui su prosječno trajali 75 minuta.

U saradnji s Ministarstvom rada i socijalnog staranja organizovana je fokus grupa s mladima iz Doma. U okviru Doma obezbijeđen je prostor za neometan rad s djecom. Osoblje Doma organizovalo je grupu **mladih koji se pripremaju za izlazak iz institucionalnog smještaja**. Prije početka fokus grupe istraživačice i mladi proveli su vrijeme u neposrednoj komunikaciji, što je pozitivno uticalo na ostvarivanje međusobnog povjerenja. Istraživačice su im predstavile istraživanje, njegovu svrhu i način rada tokom fokus grupe. Na opšta pitanja odgovori mladih bili su kratki, ali su pozitivno reagovali na dodatna pitanja i otvorenije su, uz konkretne primjere, opisivali lična iskustva. Pojedinačni odgovori mladih često su obuhvatali i više planiranih tema. Tokom razgovora i diskusija komunikacija je bila međusobno uvažavajuća. Mladima je razgovor bio zanimljiv i atmosfera prijatna, što potvrđuju i njihove izjave da im je vrijeme tokom razgovora brzo pošlo, iako su na samom početku smatrali da neće moći da izdrže da razgovaraju toliko

dugo. Fokus grupa nije snimana već su odgovori mladih bilježeni na flip-čartu i istraživačice su vodile bilješke. Fokus grupa trajala je dva sata.

Fokus grupe sa stručnim radnicima/cama centara, Doma i predstavnicima/cama NVO-a započete su predstavljanjem: cilja cjelokupnog istraživanja, načina rada tokom fokus grupe, tema o kojima će se razgovarati, pravila rada i trajanja fokus grupe. Učesnici/ce fokus grupa su, na početku, izrazili/le zadovoljstvo što je pokrenuta tema vezana za mlade koji napuštaju institucionalni smještaj. Takav početak je za istraživačice bio veoma značajan, jer su u moderiranje fokus grupe ušle s pretpostavkom da će učesnici/ce biti otvoreni u iznošenju svojih mišljenja i stavova. Fokus grupe su protekle u prijatnoj atmosferi. Prvo pitanje o ulozi stručnjaka u radu s ovom grupom mladih pokretalo je razgovor ispunjen konkretnim primjerima iz prakse, a učesnici/ce su se međusobno nadovezivali i nadopunjavali u odgovorima. Tokom fokus grupa otvoreno su govorili o osjećanjima koja kod njih pokreće rad s ovom grupom mladih, kao i o izazovima s kojima se oni suočavaju. Na kraju fokus grupe učesnici/ce izjavili su da im je razgovor u grupi bio veoma koristan i da im je razmjena mišljenja, dilema, osjećanja i primjera dobre prakse pružila profesionalno ohrabrenje. Dobijen je utisak da je potrebno organizovati tematske grupne razgovore profesionalaca u sklopu podrške njihovim redovnim aktivnostima, a u cilju daljeg profesionalnog osnaživanja stručnih radnika. Fokus grupe u prosjeku su trajale dva sata.

2.4. NAČIN OBRADE PODATAKA TERENSKOG ISTRAŽIVANJA

Kao način obrade podataka proisteklih iz terenskog istraživanja korišćena je tematska analiza, koja je bila usmjerena unaprijed izdvojenim temama i kategorijama iz razvijenog protokola za istraživanje. Po izdvojenim temama kodirani su svi intervjui i fokus grupe. Izdvojene su i neke dodatne kategorije koje su proizašle iz odgovora učesnika/ca. U četvrtom poglavlju biće predstavljeni odgovori ove dvije grupe mladih ljudi, dok će u petom poglavlju biti predstavljeni odgovori stručnih radnika.

3. DISKUSIJA

U prethodna tri poglavlja detaljno je analiziran pravni okvir, predstavljena su viđenja mladih koji se pripremaju da napuste ili su napustili institucionalni smještaj i viđenja stručnih radnika centara, Doma i NVO-a, kada su u pitanju izazovi s kojima se suočavaju mladi koji se pripremaju da napuste ili su napustili institucionalni smještaj tokom perioda pripreme i tranzicije ka samostalnom životu, kao i dostupnost podrške koja im se tokom ovog perioda obezbjeđuje. U ovom poglavlju će biti sumirana iskustva i mišljenja mladih i stručnih radnika o temama važnim za proces osamostaljivanja i adekvatne socijalne inkluzije, uzimajući u obzir pravni, strateški i institucionalni okvir.

3.1. INSTITUCIONALNI SMJEŠTAJ I POSLJEDICE NA PROCES OSAMOSTALJIVANJA MLADIH

Konvencija o pravima djeteta propisuje da dijete može biti izdvojeno iz porodice jedino „kada nadležne vlasti koje podliježu sudskom ispitivanju odrede da je takvo odvajanje potrebno i u najboljem interesu djeteta“, a da je država odgovorna da djetetu pruži posebnu zaštitu i pomoć u skladu s nacionalnim zakonima i obezbijedi alternativnu brigu o toj djeci. UN Smjernice za alternativno staranje o djeci navode da u državama gdje postoje velike rezidencijalne ustanove za staranje o djeci (što je slučaj i sa Crnom Gorom) država treba aktivno da učestvuje u kreiranju sveobuhvatne strategije za deinstitutionalizaciju, s jasno definisanim ciljevima i da omogući njihovo progresivno zatvaranje.

Crna Gora je u procesu reforme socijalne i dječje zaštite, koja je intenzivirana u nekoliko posljednjih godina u skladu s međunarodnim standardima. Važan korak je usvajanje Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti koji, poštujući princip „prevencije institucionalizacije i dostupnosti usluga u manje restriktivnom okruženju za djecu“¹⁷ propisuje da se dijete smješta u ustanovu samo nakon što centri za socijalni rad iscrpe sve druge mogućnosti (podrška primarnoj porodici ili smještaj u drugu porodicu), s obavezom da se odluka o smještaju u ustanovu revidira na svakih šest mjeseci (član 70). Takođe, ovaj Zakon propisuje transformaciju ustanova u cilju podrške za samostalan život. Ove reforme pokazuju rezultate u vidu smanjenja broja djece na institucionalnom smještaju u najvećoj ustanovi za djecu u Crnoj Gori, Dječjem domu „Mladost“ u Bijeloj, kao i usvajanjem Plana transformacije te ustanove.

*„Našoj djeci je sve pruženo, u suštini sve mi završavamo za djecu, to uopšte nije dobro.“
(stručna radnica)*

Nalazi ovog istraživanja potvrđuju važnost politike deinstitutionalizacije u okviru reforme sistema socijalne i dječje zaštite, kada je u pitanju zakonodavni okvir, a i stručni radnici, uključeni u istraživanje, i mladi koji se pripremaju da napuste i koji su napustili institucionalni smještaj govorili su o različitim negativnim aspektima institucionalnog smještaja i njihovom negativnom uticaju na osamostaljivanje. Neki stručni radnici, kada govore o karakteristikama institucionalnog smještaja, ukazuju da je postojeća jasna, rigidna organizacija i kontrola u okviru funkcionisanja ustanove nužnost kako bi se obezbijedila sigurnost, zaštićenost i uslovi za kvalitetno zadovoljavanje osnovnih potreba većeg broja djece i mladih. Istovremeno, ukazuju da baš takva

¹⁷ Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti, "Sl. list CG", br. 56/13.

organizacija djecu i mlade stavlja u ulogu pasivnog primaoca, što im kasnije otežava proces osamostaljivanja, kao i aktivno participiranje u kreiranju sopstvene budućnosti i integracije u novu sredinu.

Mladi koji su napustili institucionalni smještaj navode pozitivne i negativne strane smještaja. Kao pozitivne, navode osjećanje zaštićenosti, osjećanje sigurnosti, doživljaj obezbijeđenosti elementarnih životnih potreba, kao i ostvaren bliski odnos s bar jednom odraslom osobom u Domu. Kao negativne, navode rigidnu organizaciju i kontrolu, s nedovoljnom usmjerenošću na individualne potrebe i interesovanja djece i mladih. Oni navode da su ne samo negativni, već i neki pozitivni aspekti (npr. obezbijeđenost elementarnih životnih potreba) uticali na njihovu **nedovoljnu pripremljenost za samostalan život**. Nedovoljna pripremljenost mladih za samostalan život oslikava se u izazovima nakon izlaska, koje su naveli, a to su: nemanje povjerenja u mogućnost podrške kada se suočavaju s nekim problemima, nedostatak mogućnosti i prilike za kvalitetnije obrazovanje i profesionalno napredovanje, problemi vezani za stanovanje, zapošljavanje (samo zaposlenje i održavanje posla), zdravstvenu zaštitu...

*„Brinuli su o grupi, ali nijesu pojedinačno“
(osoba koja je izašla iz institucionalnog
smještaja)*

Ovi rezultati potvrđuju da treba nastaviti sa započetim procesom deinstitucionalizacije, a tokom trajanja procesa važno je unaprijediti sadašnje uslove institucionalnog smještaja u smislu bolje pripreme mladih ljudi za uključivanje u društvo.

3.2. PRIPREMA ZA OSAMOSTALJIVANJE

Plan za osamostaljivanje

UN Smjernice za alternativno staranje definišu **podršku djeci i mladima nakon staranja (članovi 131–136)**, koja obuhvata i važnost pripreme za osamostaljivanje. Programe za period nakon staranja veoma je važno pripremiti što ranije tokom perioda smještaja. U skladu sa članom 6, sve odluke, inicijative i pristupi u potpunosti treba da poštuju pravo djeteta, da dijete bude konsultovano i da se njegovo mišljenje uzme u obzir u skladu s razvojem, kao i na osnovu djetetovog uvida u sve neophodne informacije.

U Crnoj Gori, pravnim dokumentima prihvaćen je i definisan individualizirani pristup korisnicima. Pravilnikom o organizaciji, normativima, standardima i načinu rada centra za socijalni rad¹⁸ propisano je razvijanje **individualnih planova usluga** koji se revidiraju na svakih šest mjeseci. Oni obuhvataju određivanje **cilja stalnosti** za dijete u okviru porodičnog plana, kao i razvijanje posebnog **plana za osamostaljivanje** najkasnije s navršenih 14 godine života djeteta (članovi 41, 45, 47)¹⁹. Stručni radnici centara i Doma navode da je izrada individualnih planova, kao i planova za osamostaljivanje, značajna promjena u odnosu na raniji način rada.

U kreiranje navedenih planova, Pravilnikom²⁰ se propisuje učešće djece, u skladu s uzrastom i zrelošću, što je u skladu s principima Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti (član 7). Stručni radnici smatraju da je uvođenje individualnih planova dobra praksa, ali ističu da je potrebno dodatno raditi na uključivanju mladih u kreiranje ovih planova, pogotovo kada je u pitanju plan za osamostaljivanje. Mladi koji su napustili

¹⁸ Pravilnik o organizaciji, normativima, standardima i načinu rada centra za socijalni rad, "Sl. list CG", br. 27/13.

¹⁹ Pravilnik o organizaciji, normativima, standardima i načinu rada centra za socijalni rad, "Sl. list CG", br. 27/13.

²⁰ Ibid.

institucionalni smještaj i mladi koji se pripremaju da ga napuste izjavljuju da nijesu upoznati da postoji plan za osamostaljivanje, ali smatraju da je važno da taj plan postoji. Prijedlozi mladih u vezi s potrebnim elementima ovih planova poklapaju se s propisanim normativima. Smatraju da je važno da se planovi razviju timski, uključujući sve značajne aktere i da se oni pitaju što žele, kako bi se uvažile njihove potrebe i interesovanja. Naglašavaju da je važno da budu na vrijeme i bolje informisani o procesu napuštanja institucionalnog smještaja, što bi umanjilo njihov strah od neizvjesnosti.

Mladi koji se pripremaju da napuste ili su napustili institucionalni smještaj istakli su da su tražili odgovore od stručnih radnika o opcijama nakon izlaska, ali često nijesu dobijali adekvatne odgovore, što potvrđuju i stručni radnici, jer ni oni u

nekim situacijama nijesu mogli da ponude informacije o sigurnim uslugama za podršku mladih nakon izlaska (stanovanje, zaposlenje). Ovo ukazuje da je potrebno unaprijediti implementaciju uvedenih propisa i obezbijediti kvalitetnije planiranje, što podrazumijeva veću participaciju mladih i odgovornost svih relevantnih partnera uključenih u proces, da ne bi ostali samo na nivou administrativne procedure. Važno je imati jasne strategije napuštanja, koje uključuju konkretne i detaljne informacije o mogućnostima nakon izlaska kroz uspostavljanje održive i formalizovane saradnje s relevantnim društvenim akterima, kao što su: lokalna samouprava, Zavod za zapošljavanje, poslodavci, univerziteti, Centar za stručno obrazovanje, škole i ostale institucije socijalne i dječje zaštite i NVO-a. Potrebno je na vrijeme informisati mlade o njihovim pravima i novinama koje se tiču njihove pripreme za osamostaljivanje i njihove budućnosti.

*“Mislim da bi ti planovi trebalo da postoje, da je to jako važno, ali da i djeca budu uključena u stvaranje tog plana, jer oni valjda najbolje znaju što bi voljeli.”
(djevojka koja je izašla iz institucije)*

Programi pripreme usmjerni na sticanje vještina i znanja potrebnih za samostalan život

Pravilnikom o organizaciji, normativima i načinu rada centara za socijalni rad (član 47)²¹ i Pravilnikom o bližim uslovima za pružanje i korišćenje usluga, normativima i minimalnim standardima usluga za smještaj djece i mladih u ustanovu i malu grupnu zajednicu (članovi 14, 15, 16, 17)²² propisana je realizacija aktivnosti koje su usmjerene na sticanje životnih vještina u cilju osnaživanja i osamostaljivanja mlade osobe i pripremu za prelazak sa strukturiranog i nadgledanog okruženja ka samostalnom životu. Međutim, smjernice u kojima bi se detaljnije predstavili vrste, oblici i načini rada u okviru pripremni aktivnosti, kao i akreditovani programi pripreme, još uvijek ne postoje.

Stručni radnici i mladi koji se pripremaju ili su napustili institucionalni smještaj ističu važnost programa vezanih za usvajanje vještina bitnih za samostalan život. U praksi, kako navode stručni radnici, postoje aktivnosti usmjerene na sticanje određenih vještina za samostalan život, ali te aktivnosti nijesu programski definisane. Stručni radnici navode i nedovoljnu motivisanost mladih za uključivanje u te aktivnosti, smatrajući ih izazovima u radu. Oni navode da je ovaj izazov posebno vidljiv kod mladih u periodima prije izlaska, što opisuju kao „otpor pri izlasku“. Takođe, neki mladi koji su napustili institucionalni smještaj govore o nedostatku motivacije za ponuđene aktivnosti, za koje sada uviđaju da su bile potrebne. Kao pozitivne motivacione faktore za uključivanje u aktivnosti, neki mladi izdvajaju: blizak odnos sa stručnim radnicima iz Doma, predavanja i radionice drugih profesionalaca (institucije, NVO), blizak odnos s braćom i sestrama i ostalim članovima biološke porodice. Kao pozitivan motivacioni faktor navode i razmjenu unutar vršnjačke grupe u okviru Doma i onih koji su ga napustili.

²¹ Ibid.

²² Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje usluga, normativima i minimalnim standardima usluga za smještaj djece i mladih u ustanovu i malu grupnu zajednicu, „Sl. list CG“, br. 27/13.

Stručni radnici ističu da je važno realizovati programe usvajanja vještina za vođenje domaćinstva i upravljanja budžetom, kao i socijalnih i komunikacionih vještina. Mladi koji su napustili institucionalni smještaj na osnovu vlastitog iskustva konkretizuju vještine i znanja potrebne nakon izlaska i navode da bi programi pripreme trebalo da uključi vještine i znanja u vezi sa: brigom o sebi i domaćinstvu (npr. kuvanje, podstanarski život, računi, potrošnja struje i vode, itd.); upravljanjem budžetom; pisanjem profesionalnih biografija i prijava za posao; poznavanjem prava i obaveza iz radnog odnosa; upoznavanjem različitih vrsta ugovora; usavršavanjem engleskog jezika i poznavanja kompjutera; razvijanjem vještina zdravih stilova života i komunikacionih vještina. Isto tako, važno je da imaju informacije o institucijama i organizacijama i njihovim nadležnostima, kao i sve procedure dobijanja dokumenata (lična karta, pasoš, zdravstvena knjižica, radna knjižica...) potrebnih nakon izlaska. Stručni radnici i mladi ističu i važnost informisanja o aktivnostima i programima koji se realizuju u zajednici i uključivanja mladih u te aktivnosti, koji bi bili od pomoći za njihovo osamostaljivanje.

Stiče se utisak da uspješnost realizacije programa pripreme ne zavisi samo od kvaliteta programa i nivoa stručnosti realizatora, već i od motivacije mladih. Važno je obezbijediti kontinuirani edukativni i supervizorski rad

„Priprema znači i učenje odgovornosti prema sebi, radu i ostalim obavezama.“ (mladić koji je izašao iz institucije)

profesionalcima, kako bi se osnažili da na adekvatan način motivišu mlade za prihvatanje ovih programa i odgovore na njihove emotivne i psihološke potrebe. Treba obezbijediti uključivanje drugih **institucija i organizacija s različitim akreditovanim programima, redovno informisati mlade o programima koji se realizuju u zajednici, kao i o programima vršnjačke podrške.**

Za proces sticanja vještina mladih za samostalan život značajno će biti i sprovođenje Plana transformacije JU Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj, odnosno uspostavljanje planirane „prelazne stambene jedinice“. U ovom stanu, prostorno odvojenom od zgrade Doma, stručni radnici će imati ulogu mentora, a mladi ljudi će imati bolje mogućnosti za postepeno sticanje vještina i preuzimanje odgovornosti za samostalan život.

Oснаživanje mladih za kvalitetnu socijalnu inkluziju

Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje usluga, normativima i minimalnim standardima usluga za smještaj djece i mladih u ustanovu i malu grupnu zajednicu, u okviru članova 14, 16 i 17, definiše da je pružalac usluge smještaja dužan da obezbijedi razvoj potencijala i osnaživanje korisnika, njegovanja identiteta i prepremu za samostalan život.

Stručni radnici i obje grupe mladih, kada govore o podršci mladima za samostalan život tokom smještaja i perioda pripreme, navode da je za cjelokupan razvoj i dobrobit djeteta i mlade osobe potrebno da tokom boravka u ustanovi budu obezbijeđeni (definisano Pravilnikom²³): kontakti i kvalitetan odnos s porodicom porijekla, povezivanje s opštinom porijekla, redovan kontakt sa stručnim radnikom centra, osnaživanje kontakta sa stručnim radnikom Doma, uključivanje različitih usluga podrške u zajednici i osnaživanje programa u vezi s vršnjačkom podršku.

²³ Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje usluga, normativima i minimalnim standardima usluga za smještaj djece i mladih u ustanovu i malu grupnu zajednicu, „Sl. list CG“, br. 27/13.

Iako je individualnim planom predviđeno da se definiše učestalost i dužina kontakta s roditeljima, stručni radnici potenciraju da rad na **održavanju i unapređenju kontakta i odnosa s porodicom**

*“Ona (majka) je dolazila u Dom, ja s njom sada pričam o poslu, o ljubavi i ona me savjetuje.”
(djevojka koja je napustila instituciju)*

porijekla zahtijeva vrijeme i kontinuitet, kao i dodatne ljudske resurse. Uz to, predlažu da bi trebalo obezbijediti i definisati dodatne administrativno-tehničke olakšice za roditelje i/ili djecu koja su u teškoj materijalnoj situaciji, jer to često predstavlja razlog izostanka kontakata. Mladi koji su napustili institucionalni smještaj, takođe, ukazuju na važnost održavanja kontakta s porodicom porijekla tokom boravka na smještaju. Pokazalo se da je porodica značajan oslonac za one koji su održavali kontakt tokom boravka, ali i oni koji imaju konfliktno odnose s porodicom smatraju da bi rješavanje konflikata i rad na zbližavanju porodice dok su na smještaju bili od značaja. Ovo ukazuje na potrebu za povećanjem ljudskih kapaciteta u okviru centara za socijalni rad i/ili otvaranje usluga s posebno obučanim stručnim radnicima u okviru sistema socijalne i dječje zaštite, civilnog sektora ili lokalne samouprave i na potrebu da se obezbijedi nastavak programa porodičnog saradnika (primjer dobre prakse).

Stručni radnici navode da **povezivanje s opštinom porijekla** predstavlja značajnu komponentu kada je u pitanju priprema mladih za osamostaljivanje i njihov život i socijalnu inkluziju u tim opštinama, jer uviđaju da postoji razvijena mreža podrške u opštini gdje je smještena institucija (Bijela, Herceg Novi), što je značajno za mlade. Kako bi se ostvarila mreža podrške i u opštini porijekla, stručni radnici navode da je potrebno obezbijediti češće posjete i duže boravke u opštinama porijekla, što može da predstavlja jednu od mjera u okviru lokalnih planova akcije za socijalnu inkluziju. Stiče se utisak da je potrebno razmotriti mogućnost promjene nadležnog centra za socijalni rad, koja bi se ponudila mladoj osobi nakon izlaska, ukoliko je nastanjena u opštini različitoj od opštine porijekla.

Mladi koji su napustili institucionalni smještaj kao značajan resurs podrške navode **podršku braće i sestara**, tako da bi ovaj značajan resurs podrške trebalo osnažiti u okviru procesa priprema za osamostaljivanje.

Stručni radnici centara, kao i neki mladi, izdvajaju **kontinuiran, blizak i učestali kontakt sa stručnim radnicima centara** kao važan resurs osnaživanja mladih tokom boravka na smještaju. Neki stručni radnici dodaju da je njihov kontakt s mladima dok su na institucionalnom smještaju nedovoljan (mali broj kontakata) da bi se ostvario odnos povjerenja, koji bi predstavljao resurs podrške. Takvu situaciju obrazlažu brojnošću korisnika, nedostatkom vremena i kadra. A mladi koji se pripremaju, kao i oni koji su napustili institucionalni smještaj, navode različita iskustva u odnosu sa stručnim radnicima centara. Dok neki izdvajaju pozitivne primjere podrške i pomoći, čak i van nadležnosti centra, koji su im bili korisni, drugi doživljavaju da su stručni radnici tu „čisto da završe svoj posao“ (*mlada osoba koja je izašla iz institucije*).

Mladi koji su napustili institucionalnu zaštitu ukazuju da je važan doživljaj podrške i održavanje **odnosa sa stručnim radnikom Doma**, s kojim su ostvarili blizak odnos tokom boravka, naročito tokom pripreme i tranzicionog procesa, a bitan je i za motivaciju mladih za uključivanje u programe za razvijanje vještina i kompetencija: „Bila je prema meni, kao majka.“ (*mlada osoba koja je napustila instituciju*).

Mladi kao resurs podrške ističu i **podršku vršnjaka iz Doma**, koja za njih predstavlja važnu pokretačka snagu i oslonac.

3.3. SMJEŠTAJ MLADIH NAKON NAPUŠTANJA INSTITUCIJE – PRAVO NA ADEKVATNO STANOVANJE

Međunarodnim dokumenatima koji su obavezujući za Crnu Goru, kao što su Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Konvencija o pravima djeteta, Evropska socijalna povelja, garantovano je ljudsko pravo na adekvatno stanovanje. Obezbjedivanje adekvatnog stanovanja daje polaznu osnovu za kvalitetan život. U skladu sa Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti, donesen je Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima usluga podrške za život u zajednici²⁴. Ovim pravilnikom za mlade koji se pripremaju da napuste ili su napustili institucionalni smještaj, predviđeno je da – kao lice koje je bilo dijete bez roditeljskog staranja, od 16 do 23 godine – ima mogućnost korišćenja usluge **stanovanja uz podršku**. Ova usluga razvijena je u dvije opštine u Crnoj Gori, Podgorici i Bijelom Polju, gdje je ostvarena saradnja između Ministarstva rada i socijalnog staranja, lokalne samouprave, centara za socijalni rad, Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj i NVO „Centar za prava djeteta“ (u Podgorici). Mladima se obezbjeđuje smještaj u trajanju od godinu dana, tokom kog se kroz individualizirani pristup osnažuju za samostalan život. U okviru lokalnih planova akcije za unapređenje socijalne inkluzije u opštinama Berane, Cetinje i Nikšić planiran je razvoj i uspostavljanje usluga stanovanja uz podršku za ovu grupu mladih.

„Tim iz socijalnog rada mi je izašao u susret – išli su sa mnom i tražili stan. Oni su mi ga i platili tada, a to nije njihova obaveza.“ (mladić koji je napustio instituciju)

Navedene usluge stanovanja uz podršku svi stručni radnici prepoznaju kao veoma značajne u okviru obezbjeđivanja efikasnog procesa tranzicije i osnaživanja mladih u osamostaljivanju. Činjenica je da ova usluga nije dostupna na cijeloj teritoriji Crne Gore i njome je obuhvaćen mali broj mladih, a za sada je ograničena na godinu dana. Stručni radnici navode da je saradnja sa NVO značajna za obezbjeđivanje realizacije programa stanovanja uz podršku, a planiranjem ove usluge u lokalnim planovima akcije za socijalnu inkluziju daje se mogućnost za održivo rješenje: „Mi ovo ne bismo mogli da uradimo da za partnera nemam neku nevladinu organizaciju.“ (stručna radnica). Takođe, stručni radnici navode da je važna saradnja s lokalnom samoupravom, ali neki ističu da im ta saradnja predstavlja teškoću u razvijanju usluga u okviru lokalne zajednice, zbog manjka motivacije za postupanje nadležnih kada su usluge u zajednici namijenjene ovoj grupi mladih. Neki stručni radnici navode da bez obzira na inicijative koje su upućivali lokalnim samoupravama, nijesu dobijali pozitivnu povratnu informaciju. Ovakva situacija predstavlja poziv za unapređenje i razvijanje saradnje i usluga na nivou lokalne zajednice, kao i proširenje kapaciteta postojećih rješenja za tranziciju ka samostalnom životu.

„U našoj opštini, i pored tolikog truda, mi nijesmo uspjeli da kod naših lokalnih institucija nešto postignemo, da se nekom djetetu izađe u susret kad napusti instituciju. Niko sluha nema...“ (stručna radnica)

Stručni radnici centara navode da u timu, prilikom procesa pripremanja za osamostaljivanje, razgovaraju o opcijama smještaja za mladu osobu nakon izlaska. Većinom je to obezbjeđivanje smještaja

„Snalazimo se, suština je da se svi snalazimo. Nemamo neke ustaljene postupke.“ (stručna radnica)

²⁴ Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima usluga podrške za život u zajednici, „Sl. list CG“, br. 27/13 i 1/15.

uslovljeno **dostupnošću, a ne sistemskim rješenjem**, pa smatraju da je nalaženje stabilnog i adekvatnog smještaja za mlade koji napuštaju institucionalni smještaj izazov za budućnost. Mladi koji se pripremaju ili su napustili institucionalni smještaj smatraju da je obezbjeđivanje adekvatnog smještaja važan preduslov za prevazilaženje svakodnevnih izazova s kojima se suočavaju.

Osim programa stanovanja uz podršku, u navodima mladih koji su napustili institucionalni smještaj i stručnih radnika izdvajaju se još neka **neformalna prelazna rješenja za stanovanje**. Naveli su: smještaj u studentskom domu (prva godina studiranja, rješenje u nekim „vanrednim“ situacijama), produženje boravka u instituciji do nalaženja zaposlenja i/ili smještaja (Dom ili Resursni centar „1. jun“). Ipak, to nije regulisano u vidu jasnih procedura (pravilnici, memorandumu o saradnji...). Mladi ovu vrstu smještaja doživljavaju kao pozitivna iskustva i značajan korak ka osamostaljenju. Zato je važno razmotriti održivost i mogućnost formalizacije i propisivanje jasnih uslova kako bi ova rješenja na transparentan način mogla biti dostupna svim mladima koji napuštaju institucionalni smještaj.

U istraživanju se pokazalo da je i **povratak u biološku porodicu** jedno od mogućih rješenja za smještaj nakon izlaska. Postoje primjeri kada se ovakvo rješenje pokazalo kao adekvatno za mladu osobu, ali postoje i primjeri kada ovakva vrsta smještaja nije bilo najadekvatnija. Mladi i stručni radnici, u slučajevima „neadekvatnosti ovakvog smještaja“, naveli su da porodica i mlada osoba nijesu bili dovoljno pripremljeni za

“Dok sam imao para, bili su OK prema meni, čim sam ostao bez para nastavili su da me maltretiraju, kao kad sam bio manji.” (mladić koji je izašao iz institucije)

zajednički život nakon izlaska i da je izostala podrška i praćenje tokom perioda adaptacije od strane stručnih službi. Za dalju diskusiju je na koji način se radi procjena materijalnih mogućnosti za povratak mlade osobe u biološku porodicu, u kojoj mjeri su mladi uključeni u tu odluku i upoznati sa svojim pravima, na koji način se vrši praćenje i podrška mladima nakon povratka u biološku porodicu. Ovo potvrđuje značaj rada s porodicom tokom cjelokupnog procesa. Na samom početku je važna prevencija, a ukoliko dođe do odvajanja djeteta od porodice, važan je rad na povezivanju i održavanju njihovog odnosa tokom boravka u Domu, kako bi se dijete što ranije i što uspješnije vratilo u porodicu. Mladi koji se pripremaju da napuste instituciju, ukoliko imaju mogućnost da nakon izlaska žive u biološkoj porodici, navode da im to daje osjećanje sigurnosti (nasljeđe, podjela imovine, nužni dio...). Potrebno je da mladi budu upućeni na prava vezana za imovinsko-pravne odnose kada je porodica u pitanju.

Mladi koji su napustili institucionalni smještaj ukazuju da im veliki izazov nakon izlaska predstavlja **nestalnost smještaja**, često mijenjanje mjesta stanovanja i podstanarski život. Kada se s ovim poveže neadekvatno i neredovno zaposlenje i mala materijalna primanja, odnosno niska primanja na osnovu materijalnog obezbjeđenja, to predstavlja kontinuiranu „*borbu*“, što onemogućava kvalitetan život i efikasnu socijalnu integraciju.

3.4. ZAPOSŁJAVANJE MLADIH NAKON NAPUŠTANJA INSTITUCIONALNOG SMJEŠTAJA – PRAVO NA RAD

Pravo svake osobe na rad, slobodan izbor zaposlenja, pravedne i primjerene uslove za rad i zaštitu od nezaposlenosti, primjerenu naknadu koja osigurava život dostojan čovjeka, i dodatak sredstvima socijalne zaštite ukoliko je potrebno, pravo na profesionalnu orijentaciju i profesionalnu obuku – propisani su

međunarodnim dokumentima: Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima²⁵, Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima²⁶, Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i sloboda²⁷ i Evropskom socijalnom poveljom²⁸.

U Crnoj Gori prava i obaveze usmjerene na proces zapošljavanja i rada regulišu se kroz propise kojima se uređuju radni odnosi²⁹, penzijsko i invalidsko osiguranje³⁰, zapošljavanje³¹. U skladu sa Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti, donesen je Pravilnik o sadržini i obliku individualnog plana aktivacije i načinu sprovođenja mjera socijalne uključenosti radno sposobnih korisnika materijalnog obezbjeđenja³². Ovim Pravilnikom propisano je da centar za socijalni rad s korisnikom pravi **individualni plan aktivacije**, zaključuje sporazum o aktivnom prevazilaženju njegove nepovoljne socijalne situacije koji sadrži aktivnosti i obaveze korisnika. Ovo obuhvata, između ostalih, i mlade osobe koje su bile djeca bez roditeljskog staranja po osnovu korišćenja materijalnog obezbjeđenja. Centar za socijalni rad u saradnji sa Zavodom za zapošljavanje obavezuje se na sprovođenje mjera socijalnog uključivanja radno sposobnih korisnika materijalnog obezbjeđenja, u skladu s individualnim planom aktivacije (zaposlenje, stručno osposobljavanje, prekvalifikacija i dokvalifikacija), što niko od stručnih radnika nije pominjao. Za neke grupe, prepoznate kao teško zapošljive i posebno ranjive, na osnovu Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava iz osiguranja od nezaposlenosti³³, donijeta je Uredba o **subvencijama za zapošljavanje određenih kategorija nezaposlenih lica**³⁴, ali ova Uredba ne uključuje kategoriju mladih koji su izašli iz institucionalnog smještaja ili lica koja su bila djeca bez roditeljskog staranja.

Mogućnosti za zaposlenje zavise od različitih faktora, a kada govorimo o mladima koji su napustili institucionalnu zaštitu, prava vezana za zaposlenje su ista kao i za ostale mlade osobe, jer oni nijesu prepoznati kao ranjiva kategorija kada je u pitanju zapošljavanje.

Kada govore o zapošljavanju mladih, stručni radnici ne govore o propisanim normativima, već o različitim iskustvima u zapošljavanju mladih i konkretnim izazovima s kojima se susreću. Stručni radnici navode da je zaposlenje ove grupe mladih veoma teško i neke uspješene primjere povezuju s dodatnim angažmanom stručnog radnika. Iz navoda stručnih radnika, ali i samih mladih koji su napustili institucionalni smještaj, stiže se utisak da su **uspješni primjeri izuzetak, a ne pravilo**.

“Strah me da me neće zaposliti i da će od mene tražiti više nego od drugih.” (mladić koji se priprema da napusti instituciju)

Neki mladi koji su napustili institucionalnu zaštitu potvrđuju značaj stručnih radnika centra u traženju i/ili nalaženju posla (posebno početnog) i oslanjaju se na njihovu podršku, dok drugi ukazuju na podršku NVO-a pri zapošljavanju. Svi mladi koji se pripremaju da napuste institucije govore o strahu u odnosu na mogućnost zaposlenja.

²⁵ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Ibid.

²⁶ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Ibid.

²⁷ Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Ibid.

²⁸ Evropska socijalna povelja, Ibid.

²⁹ Zakon o radu, „Sl. list CG“, br. 49/08 od 15. 8. 2008, 26/09 od 10. 4. 2009, 88/09 od 31. 12. 2009, 26/10 od 7. 5. 2010, 59/11 od 14. 12. 2011.

³⁰ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, „Sl. list CG“, br. 54/03, 39/04, 61/04, 79, 04, 81/04, 14/07m 47/07, i „Sl. list CG“ 79/08, 14/10, 78/10, 66/12, 38/13.

³¹ Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava iz osiguranja od nezaposlenosti, „Sl. list CG“, br. 14/10.

³² Pravilnik o sadržini i obliku individualnog plana aktivacije i načinu sprovođenja mjera socijalne uključenosti radno sposobnih korisnika materijalnog obezbjeđenja, „Sl. list CG“, br. 27/13.

³³ Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava iz osiguranja od nezaposlenosti, „Sl. list CG“, br. 14/10.

³⁴ Uredba o subvencijama za zapošljavanje određenih kategorija nezaposlenih lica, „Sl. list CG“, br. 11/12, 40/13, 55/14.

Polovina mladih koji su učestvovali u istraživanju trenutno su **nezaposleni** i, kako navode, na evidenciji su Zavoda za zapošljavanje. Iako biroir rada nude različite programe za podršku u zapošljavanju, mladi ne prepoznaju i ne koriste te usluge, a sumnjaju da će im zaposlenje biti omogućeno. Čak i neki mladi koji su zaposleni ne doživljavaju posao kao siguran i stabilan. Mladi koji se pripremaju i koji su napustili institucionalni smještaj navode da je za zapošljavanje važno da ih neko preporuči („da imaju vezu“), odnosno ističu važnost mreže socijalnih kontakata koja njima nije dostupna.

Održivost zaposlenja predstavlja još jedan izazov koji navode i stručni radnici i mladi koji su napustili institucionalni smještaj. Istovremeno ukazuju i na postojanje diskriminacije. Razloge za navedenu situaciju objašnjavaju različitim faktorima. Neki stručni radnici teškoće u održivosti zaposlenja vide u ličnim karakteristikama mladih, dok mladi ukazuju na spoljne faktore koji utiču na nestalnost i nesigurnost samog posla: plata manja od očekivane, diskriminišuće ponašanje od strane poslodavca i/ili kolega, zdravstveni problemi, duži period rada bez potpisanog ugovora, smanjenje potrebe za radnom snagom.

Važno je napomenuti da su svi mladi koji su zaposleni (ili su bili zaposleni) istakli da im **mjesečna zarada** može obezbijediti samo elementarne egzistencijalne potrebe: „*Iskreno da ti kažem, imam ža sebe, a da sada imam decu, muža, ne bih mogla od 200 eura. Imam ža ono osnovno.*” (mlada osoba koja je izašla iz institucije). To je u suprotnosti s ratifikovanim međunarodnim normama, koje obavezuju da se svima treba obezbijediti pravo na rad, pod uslovima koji mogu obezbijediti život dostojan čovjeku.

Ovakva situacija ukazuje na potrebu za **široim intersektorskom saradnjom**, koja bi obuhvatila obrazovne institucije, Zavod za zapošljavanje, lokalne samouprave, poslodavce (državne i privatne), institucije socijalne i dječje zaštite, NVO. Ta saradnja bi mogla da rezultira smanjenjem uočenih problema u zapošljavanju, kroz uvođenje novih politika, procedura i praksi. Na ovaj način bi se obezbijedilo osnovno pravo mladih na rad, redovnu zaradu, a samim tim i nezavisan život i dostojanstvo.

3.5. FINANSIJSKA PODRŠKA NAKON IZLASKA

UN Smjernice o alternativnom staranju ukazuju na važnost odgovarajuće finansijske pomoći nakon izlaska. Mladi po izlasku iz institucije dobijaju određeni iznos novca koji podrazumijeva: uštedeni dječji dodatak, uštedene porodične penzije (ukoliko je mlada osoba korisnik/ca), materijalnu pomoć centra. Mladi koji su napustili institucionalni smještaj i stručni radnici navode da mladi brzo potroše taj novac, iako u nekim slučajevima to predstavlja značajnu sumu. Uz to, mladi koji su napustili smještaj naglašavaju da nijesu imali **znanje o vrijednosti dobijenog novca**.

Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti, mladi, tj. lica koja su bila djeca bez roditeljskog staranja, imaju regulisano pravo na mjesečno davanje po osnovu materijalnog obezbjeđenja – 120,10 eura. Iako je visina mjesečnih davanja za ovu grupu mladih u visini najvećih propisanih materijalnih davanja (iznos predstavlja četvrtinu iznosa prosječnog mjesečnog ličnog dohotka), taj iznos primanja dovodi mladu osobu u poziciju da živi ispod linije siromaštva, što potvrđuju i stručni radnici i mladi. Polovina mladih, obuhvaćenih istraživanjem, koji su napustili institucionalni smještaj oslonjena je na materijalnu podršku sistema socijalne i dječje zaštite, i to u vidu mjesečnih davanja. Iz iskaza mladih uočljivo je da oni samostalno preduzimaju određene aktivnosti kako bi našli zaposlenje i da nijesu pasivni u obezbjeđivanju tog prava, ali u ovom procesu otežavajuće okolnosti su visok stepen opšte nezaposlenosti mladih u Crnoj Gori i prikrivena diskriminacija, koju izdvajaju i stručni radnici. Materijalna primanja na koja je, zbog navedenih teškoća, određen broj mladih (polovina učesnika u istraživanju) upućen ne obezbjeđuje elementarno preživljavanje,

pa je zato važno razmotriti povećanje visine tog iznosa. I mladi i stručni radnici izjavljuju da je od ovog povećanja važnije obezbijediti stipendije za nastavak obrazovanja/školovanja i stalno zaposlenje (uz olakšice). Ovo omogućava adekvatnu socijalnu inkluziju, dok ih materijalna davanja drže u pasivnoj i zavisnoj poziciji, što je slično životu u institucionalnom smještaju.

3.6. PRAVO NA KVALITETNO OBRAZOVANJE

Svako dijete ima pravo na obrazovanje po Konvenciji o pravima djeteta³⁵ (član 28), a istaknuto je da država ohrabruje: razvoj različitih oblika srednjeg obrazovanja, uz uvođenje besplatnog obrazovanja i finansijskih pomoći u slučaju potrebe; pristupačnost visokom obrazovanju za sve u odnosu na sposobnosti; dostupnost stručno-obrazovnih informacija i savjetovanja. Obrazovanje je, između ostalog, potrebno usmjeriti na razvoj ličnosti, talenata i mentalnih i fizičkih sposobnosti djeteta i pripremiti ih za odgovoran život u slobodnom društvu. Pravo na obrazovanje na sličan način definisano je i Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima³⁶, kao i Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima³⁷.

U Crnoj Gori, obrazovanje je bazirano na principu jednakosti za sve, pa su sva prava iz oblasti obrazovanja zakonom zagarrantovana za ovu grupu mladih. Osnovno i srednje obrazovanje djece i mladih uglavnom se odvija u dostupnim školama na nivou opštine Herceg Novi (ili Bokokotorske regije), u JU Resursni centar „1. jun“ i u JU Resursni centar za sluh i govor, ukoliko je, na osnovu procjene Komisije za usmjeravanje, takav oblik obrazovanja najbolji mogući izbor za dijete. Posljednjih godina, manji broj djece školuje se i u drugim srednjim školama na teritoriji Crne Gore, a tokom trajanja školske godine smješteni su u đačkim domovima³⁸. Nakon završene srednje škole mladi imaju mogućnost da nastave školovanje na fakultetima, što je omogućeno neformalnom saradnjom Doma, Univerziteta Crne Gore i studentskih domova. Dobar pomak u pravnoj regulativi je propisivanje obaveznosti participacije u izboru obrazovanja Pravilnikom o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima usluga za smještaj djece i mladih u ustanovu i malu grupnu zajednicu, u članu 15, ali potrebno je osigurati njegovu primjenu u praksi.

Mada su postojećim propisima zagarrantovana prava, od samog početka za djecu bez roditeljskog staranja smještenim u instituciju postoje ozbiljni, iako ne tako vidljivi izazovi. Mladi koji se pripremaju i koji su napustili institucionalni smještaj u svojim odgovorima uključivali su više aspekata obrazovanja. Oni su govorili o

*“Ja nijesam voljela puno da učim, pa nijesam imala neki uspjeh. Nijesam razmišljala tada o tome, nije me baš bilo briga. Sada bih voljela da sam završila neku drugu školu.”
(djevojka koja je izašla iz institucije)*

nedovoljnoj motivaciji za učenje u nižim razredima dok su bili na smještaju i o nerazumijevanju važnosti obrazovanja, kao i o naknadnom uvidu “propuštene šanse”. Razlozi za nizak nivo motivacije mladih za školovanje dok su na smještaju mogu se naći, kao pretpostavka, u strogoj i rigidnoj organizaciji zajedničkog života, u kojoj nijesu bili podsticani, a ni dovoljno uključeni u donošenje odluka kada je u pitanju njihovo obrazovanje i načini sticanja znanja. Izbor srednjoškolskog obrazovanja, po odgovorima mladih koji se pripremaju da napuste i koji su napustili institucionalni smještaj, do sada je u najvećoj mjeri bio određen

³⁵ Konvencija o pravima djeteta, Ibid.

³⁶ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Ibid.

³⁷ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Ibid.

³⁸ Podaci dobijeni iz intervjua s mladima koji su napustili institucionalni smještaj.

njihovim niskim postignućima u osnovnoj školi. O značaju ovih faktora svjedoče i pozitivni primjeri da su mladi koji su bili uporni da sami naprave izbor škole postizali bolji uspjeh i imali jasne aspiracije za nastavak školovanja, koje i realizuju. Mladi koji se pripremaju da napuste institucionalni smještaj navode da su bili informisani o školama od strane predstavnika škola, ali da su nedovoljno bili uključeni u izbor srednje škole.

Kada govore o obrazovanju mladih, stručni radnici procjenjuju da je njihovo obrazovanje neadekvatno i nedovoljno u odnosu na potrebe tržišta rada, što im je limitirajući faktor za osamostaljenje.

Ovi podaci ukazuju da je potrebno od samog početka školovanja uspostaviti saradnju s obrazovnim institucijama i unaprijediti programe edukativne podrške u okviru Doma, kao i kontinuirano informisati mlade o spektru obrazovnih mogućnosti, koje im mogu biti dostupne na cijeloj teritoriji Crne Gore. Za izbor srednjoškolskog obrazovanja i ostalih nivoa obrazovanja potrebno je mladima omogućiti profesionalno usmjeravanje i savjetovanje, što se može intenzivirati saradnjom sa školama i Zavodom za zapošljavanje.

Dodatno obrazovanje i sticanje različitih kompetencija (učenje jezika i upotreba kompjutera, dodatni programi koji bi olakšali zaposlenje, programi preduzetništva...) nijesu dovoljno dostupni mladima iz Doma. Potrebno je uspostaviti saradnju te ustanove, Centra za stručno obrazovanje i provajdera obrazovanja kako bi mladi bili informisani o ovim mogućnostima i kako bi se obezbijedile moguće olakšice za njih (npr. besplatno pohađanje programa).

Mladi koji su napustili institucionalni smještaj često navode nedostatak finansijskih sredstava kao ometajući faktor za nastavak obrazovanja i usavršavanja – stručnog usavršavanja i fakultetskog obrazovanja. Potrebno je utvrditi povlastice pri upisu, olakšice za dobijanje domskog smještaja i održive mehanizme finansiranja (stipendija) kada je u pitanju ova grupa mladih u odnosu na njihovo dalje obrazovanje i usavršavanje.

3.7. ZDRAVSTVENA ZAŠTITA

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima³⁹ obavezuje državu da prizna pravo svake osobe na najbolje „psihičko i mentalno zdravlje koje može da postigne“, a **Evropska socijalna povelja** i njen **dodatni protokol**⁴⁰ jemče prava svake osobe na zaštitu zdravlja (član 11). Zdravstvena zaštita u Crnoj Gori reguliše se setom zakona, među kojima su za ovo istraživanje važni Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Zakon o zdravstvenom osiguranju, Zakon o zaštiti prava pacijenata, kao i Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti. Tokom boravka u Domu, odgovornost za obezbjeđenje zdravstvene zaštite djece i mladih, kao i vođenje brige za vrijeme bolesti, ima ustanova.

Mladi koji su napustili institucionalni smještaj kao izazov navode regulisanje zdravstvene zaštite nakon napuštanja

„Red je da nas Dom i odjavi i da nam objasni gdje knjižicu da ovjerim, kako da izaberem doktora, koji su domovi zdravlja i kakav je sistem rada doma zdravlja. Mi smo dolje imali doktora, koji je dolazio kod nas u Dom i nijesmo o tome brinuli.“ (mladić koji je izašao iz institucije)

³⁹ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Ibid.

⁴⁰ Evropska socijalna povelja, Ibid.

Doma, koje je povezano s izborom „izabranog ljekara“ u opštini u kojoj nastave da žive. Zato je potrebno mladima koji napuštaju institucionalni smještaj olakšati ovu proceduru u formalnom i suštinskom smislu.

Mladi koji su napustili institucionalni smještaj navode i da im neki oblici zdravstvene zaštite nijesu dostupni zbog obaveznosti participacije i cijena usluga, posebno stomatološka zaštita. Mogućnost rješenja ovog izazova je kroz zakonsko prepoznavanje ove grupe mladih kao posebne kategorije korisnika.⁴¹ Na osnovu preliminaranih rezultata istraživanja na terenu, pokrenuta je inicijativa da se unesu relevantni amandmani tokom skorašnjeg procesa izmjena i dopuna Zakona o zdravstvenoj zaštiti i Zakona o obaveznom zdravstvenom osiguranju, i oni su usvojeni u okviru prijedloga navedenih zakona.

3.8. PSIHO-SOCIJALNA PODRŠKA

Zakonom o socijalnoj i dječjoj zaštiti⁴² definisane su usluge socijalne i dječje zaštite, na koje imaju pravo korisnici socijalne i dječje zaštite, koje uključuju i savjetodavno-terapijske usluge i usluge socijalne edukacije, regulisane Pravilnikom o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima savjetodavno-terapijskih i socijalno-edukativnih usluga⁴³. Mladi koji su napustili institucionalni smještaj, kao i mladi koji su bili na nekoj drugoj vrsti alternativnog smještaja (lica koja su bila djeca bez roditeljskog staranja), nijesu prepoznati kao direktni korisnici gore navedenih usluga socijalne i dječje zaštite (izuzev usluge stanovanja uz podršku), tako da je potrebno uključiti ovu kategoriju mladih kao korisnike, kako bi im se garantovala dostupnost ovih usluga.

*“Postoje momenti, naravno, kada se pitaš o svemu tome, ali vremenom se to potisne i navikneš se na situaciju kakva je.”
(djevojka koja je izašla iz institucije)*

Psiho-socijalnu podršku moguće je ostvariti u domovima zdravlja u okviru Savjetovališta za mlade i Savjetovališta za mentalno zdravlje, i mladi je mogu koristiti. No, postavlja se pitanje koliko mladi znaju za ove usluge. Usluge psiho-socijalne podrške pružaju i NVO, koje nijesu ravnomjerno razvijene na nivou države i nemaju sigurnu finansijsku održivost.

Mladi koji su napustili institucionalni smještaj, kada je u pitanju psiho-socijalna podrška, u najvećoj mjeri govore da se oslanjaju sami na sebe kada se suoče s problemima. Na isti način navode da se samostalno nose i s bolnim emocijama i o tome ne žele da pričaju s drugima, a neki navode da ne vjeruju da bi ih drugi mogli razumjeti.

Institucije, NVO i profesionalce više prepoznaju kao resurse za konkretnu vrstu podrške i pomoći – traženje smještaja, zaposlenja, povezivanja s institucijama, poslodavcima – nego za emotivnu i psihološku podršku. Iako neki mladi ističu podršku od za njih značajne odrasle osobe iz Doma, većina ne traži ili nema povjerenja da bi emotivnu i psihološku podršku mogla dobiti od strane

*„Svi su pretrpjeli traumu, jer su ostavljeni.”
(osoba koja je izašla iz institucije)*

⁴¹ Amandmani NVO „Juventas“ s grupom NVO-a na Prijedlog zakona o zdravstvenom osiguranju, a koji se odnose na prepoznavanje ove grupe mladih i dostupnost stomatoloških usluga usvojeni su u okviru Prijedloga usvojenog na 117. sjednici Vlade Crne Gore.

⁴² Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti, „Sl. list CG”, br. 56/13.

⁴³ Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima savjetodavno-terapijskih i socijalno-edukativnih usluga, „Sl. list CG”, br. 27/13, 1/15.

stručnih radnika iz sistema (iako i tu postoje pozitivni primjeri). Stručni radnici centara, takođe, ukazuju da im se za emotivnu i psihološku podršku mladi rijetko obraćaju. Stiče se utisak da mladi od samog smještaja u instituciju ne razvijaju odnose povjerenja da sa „značajnim drugim“ mogu da podijele bolna iskustva odvajanja i razloge odvajanja. Kako bolna iskustva odvajanja, gubitka, ambivalentnih osjećanja prema roditeljima i odraslima ostaju neprerađena, ona se reflektuju u ostalim odnosima (prema roditeljima, profesionalcima, partnerima, biološkoj porodici, društvu...), naročito u održavanju partnerskih odnosa i u ostvarivanju bliskosti s drugima. Kada govore o mogućnosti razvoja povjerljivog i bliskog odnosa sa stručnim radnicima centara, ali i ostalim profesionalcima, neki mladi izražavaju sumnju u istinsku brigu o njima i doživljavaju ih kao nezainteresovane. Stručni radnici kao teškoću u komunikaciji s mladima navode negativni stav mladih, govore o njemu kao o „*zidu okrivljavanja i iznevjerenih očekivanja*“.

Stručni radnici ukazuju na želju da uspostave kvalitetniju komunikaciju s mladima, ali, po njihovim izjavama, to je „*često nemoguće*“ i navode nedostatak vremena, brojnost slučajeva, rijetke posjete, ali i nedovoljne kompetencije. Većina stručnih radnika navodi da je, kada je u pitanju ova grupa mladih, potrebno vrijeme i strpljenje. O značaju i važnosti integrisanja bolnih iskustava i pružanju pravovremene psihološke pomoći i podrške govore mnoga istraživanja⁴⁴. Potrebno je obezbijediti posebno obučene stručnjake, koji bi razvijali sigurnu, emotivnu bazu i kontinuirano radili s djecom i mladima na integraciji informacija iz prošlosti, kako bi razumjeli ambivalentna osjećanja i prevazišli osjećaje ljutnje, odbačenosti, napuštenosti i povećali kvalitet života. Navedeno ukazuje na važnost i kompleksnost psiho-socijalne podrške mladima koji se nalaze u institucionalnom smještaju, kao i stručnim radnicima koji im pružaju usluge. U okviru postojećih uslova rada institucije sistema to ne obezbjeđuju, pa je potrebno razvijati posebne službe u okviru institucija sistema, kao i licencirane usluge, i obezbijediti finansijsku održivost NVO-a koje se bave psiho-socijalnom podrškom mladih, kao i usavršavanje stručnjaka i podršku za njihov rad.

3.9. PREPOZNAVANJE SNAGE I POTENCIJALA MLADIH

U skladu s međunarodnim principima iz Konvencije o pravima djeteta i Smjernica za alternativno staranje, novi nacionalni pravni akti i strategije podrazumijevaju sve veći stepen povjerenja u snagu korisnika. Oni se prepoznaju u principima definisanim u Zakonu o socijalnoj i dječjoj zaštiti (član 4, stav 1) i u pratećim podzakonskim aktima. Pravilnikom o organizaciji, normativima, standardima i načinu rada centara za socijalni rad (član 36) definiše se sadržaj početne procjene klijenata, koji uključuje i sumarnu procjenu snaga, lične, porodične i resurse zajednice koji mogu doprinijeti prevladavanju problema ili teškoća, uz procjenu bezbjednosti i opis rizika odnosno glavnih oblasti problema.

„Svakome se u životu pruži još jedna šansa, zašto ne bi i nama.“ (osoba koja je izašla iz institucije)

Zastupanje ovakve perspektive od strane stručnih radnika za mlade je od izuzetne važnosti, jer im se šalje poruka da ih društvena zajednica prihvata, doživljava kao ravnopravne članove zajednice i subjekte koji mogu samostalno da donose odluke i kreiraju svoj život i budućnost.

Snage i potencijali mladih koji su napustili institucionalni smještaj prepoznaju se u samostalnim nastojanjima da se izbore s unutrašnjim i spoljašnjim teškoćama s kojima se

„(Ponosna sam na sebe) što nikad nisam spustila glavu. Nisam odustala ni od svog sna, ni od osobe koja je bila tu, i nikad i neću. Ne prestajem da se nadam.“ (osoba koja je izašla iz institucije)

⁴⁴ Stein, M. (2008). *Resilience and young people leaving care: Overcoming the odds*, Child care in practice, 1, 35-44; Burgund, A., Žegarac, N. (2014), Ibid.

suočavaju. Ovo se prepoznaje kroz aktivnosti koje preduzimaju – npr. traženje smještaja, posla, nastavak obrazovanja, zajednički susreti s vršnjacima iz Doma, kao i u pozitivnom pogledu na svoju budućnost, koji mladi iskazuju u odgovorima, navodeći da će se truditi da ga ostvare. Prepoznaju vlastitu snagu da se izbore s problemima s kojima se suočavaju, što im predstavlja bazu za osjećanje samovrijednosti. Mladi ističu da su ponosni na samostalno snalaženje u životu, brigu i posvećenost koju ukazuju drugima, uspjesima koje su postigli do sada. Stručni radnici u svojim odgovorima nijesu se fokusirali na snage i potencijale mladih koji su napustili institucionalni smještaj, već su više usmjereni na izazove s kojima se mladi suočavaju i njihove karakteristike (nesigurnost, osjećaj niže vrijednosti, impulsivnost, nisko samopoštovanje...), koji ih čine posebno vulnerabilnim. U daljem radu za unapređenje prakse potrebno je izmijeniti uvjerenja profesionalaca u sagledavanju mladih kao „pasivnih primalaca“, ranjivih i zavisnih od drugih i usmjeriti ih na prepoznavanje snaga i potencijala mladih, što omogućava veći stepen ravnopravnosti i osnaživanja mladih za samostalno donošenje odluka i kreiranje kvalitetnije budućnosti.

4. PREPORUKE

Preporuke za unapređenje položaja mladih koji napuštaju institucionalni smještaj proizašle su iz cjelokupnog izvještaja i strukturirane su u nekoliko cjelina:

- 4.1. Opšte preporuke u vezi s reformom sistema dječje zaštite kada su u pitanju djeca i mladi bez roditeljskog staranja
- 4.2. Preporuke u vezi s pripremom djece i mladih za izlazak iz formalnog zbrinjavanja i s osnaživanjem za samostalan život
- 4.3. Preporuke u vezi s podrškom nakon izlaska iz sistema formalnog zbrinjavanja
- 4.4. Ostale preporuke

Kao što je već navedeno, radi izrade preporuka urađeni su konsultativni sastanci s predstavnicima sljedećih institucija sistema: Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo zdravlja, Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, Centar za stručno obrazovanje, Resursni centar „1. jun“, Centar „Ljubović“, Univerzitet Crne Gore, Univerzitet Donja Gorica. Osim toga, sadržaj značajnog dijela preporuka usaglašen je s odgovarajućim članovima UN Smjernica za alternativno staranje.⁴⁵

4.1. OPŠTE PREPORUKE U VEZI S REFORMOM SISTEMA DJEČJE ZAŠTITE KADA SU U PITANJU DJECA I MLADI BEZ RODITELJSKOG STARANJA

Preporuka 1: Nastaviti napore u vezi s deinstitutionalizacijom i transformacijom Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj i kontinuirano raditi na unapređenju plana transformacije Dječjeg doma „Mladost“ u skladu s međunarodnim standardima. Ova preporuka je u skladu sa članom 23 UN Smjernica za alternativno staranje⁴⁶, koji ukazuje da je tamo gdje postoje velike ustanove za institucionalno zbrinjavanje djece potrebno razviti alternative u kontekstu jedne sveobuhvatne strategije deinstitutionalizacije, s preciznim opštim i konkretnim ciljevima, što će omogućiti progresivno ukidanje takvih ustanova. U tu svrhu, države treba da uspostave standarde zbrinjavanja kako bi se osigurao kvalitet i podsticajni uslovi za razvoj djeteta, kao što je individualizirana briga u malim grupama. Takođe, treba da izvrše evaluaciju postojećih ustanova u smislu ovih standarda.

Preporuka 2: Kontinuirano razvijati usluge u zajednici, kako smještaj u instituciju ne bi bio krajnje rješenje zbog nedostatka adekvatnih alternativa. Smještaj u bilo koju ustanovu, čak i malu grupnu zajednicu, treba da se koristi samo kada je u interesu djeteta, a ne iz razloga što država nije uspostavila druge oblike staranja koji su u interesu djeteta. Ova preporuka je, takođe, u skladu sa članom 22 UN Smjernica za alternativno staranje⁴⁷, kao i članom 20, koji govori da zbrinjavanja u ustanovu treba ograničiti na slučajeve kada je takvo okruženje naročito prikladno, nužno i konstruktivno za predmetno dijete i kada je to u njegovom odnosno njenom najboljem interesu. Treba istaći i član 21, koji govori da, u skladu s prevladavajućim mišljenjem stručnjaka, alternativno zbrinjavanje mlađe dece, naročito one mlađe od tri godine, treba biti osigurano u porodičnoj sredini.

⁴⁵ UN Smjernice za alternativno staranje o djeci. Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

Preporuka 3: Kontinuirano unapređivati i razvijati programe i mehanizme podrške porodicama, uključujući finansijsku podršku, u cilju prevencije izmještanja djece iz porodica. Programe treba razvijati uz učešće međunarodnih eksperata, akademskog sektora i organizacija civilnog sektora. Ova preporuka je u skladu sa članom 3 UN Smjernica za alternativno staranje⁴⁸, u kojem se ukazuje da napore prvenstveno treba usmjeriti na to da se djeci omogući da ostanu kod svojih roditelja ili da se vrate pod njihovo staranje ili, kada je to prikladno, pod staranje drugih članova porodice. Država treba da osigura da porodice ostvaruju pristup oblicima podrške namijenjenim za njihovu starateljsku ulogu.

Preporuka 4: U slučajevima kada je, uprkos podršci porodici, neophodno izmjestiti dijete iz porodice, osigurati kvalitet usluga alternativnog zbrinjavanja. To podrazumijeva **omogućavanje adekvatnog broja obučanih stručnih radnika koji su uključeni u proces formalnog zbrinjavanja**, kako bi se obezbijedio individualizovani pristup svakom djetetu i omogućilo djetetu da se veže za jednu konkretnu odraslu osobu. Ova preporuka je u skladu sa članom 126 UN Smjernica za alternativno staranje⁴⁹, gdje se ukazuje da države treba da osiguraju da u uslovima rezidencijalnog zbrinjavanja bude dovoljan broj vaspitača koji omogućava posvećivanje individualizovane pažnje i koji djetetu prema potrebi pruža priliku da se veže za nekog konkretnog vaspitača. Pored toga, vaspitači treba da budu raspoređeni u ustanovi na takav način da mogu uspješno da implementiraju namjere i ciljeve ustanove i osiguraju zaštitu djece.

Preporuka 5: Unaprijediti mehanizme monitoringa i evaluacije uslova formalnog zbrinjavanja i njegovog uticaja na razvoj djeteta. Ova preporuka je u skladu sa članom 5 UN Smjernica za alternativno staranje⁵⁰, gdje se navodi da država kroz nadležne organe treba da osigura nadzor nad sigurnošću, dobrobiti i razvojem svakog djeteta smještenog u neki oblik alternativnog zbrinjavanja, kao i redovne provjere radi utvrđivanja prikladnosti pruženog zbrinjavanja.

Preporuka 6: Unaprijediti participaciju djece/mladih u procesu odlučivanja u vezi sa stvarima koje se njih tiču, u skladu s njihovim uzrastom i zrelošću. **Pravovremeno unaprijediti i adekvatno uključivanje mladih u kreiranje i reviziju plana za osamostaljivanje. Svako dijete mora biti upoznato s aktivnostima predviđenim planom za osamostaljivanje.** U proces planiranja mogu se uključiti i drugi važni ljudi u životu mlade osobe, po principu porodične konferencije (Merkel – Holguin et al 2005). **Proširiti plan za osamostaljenje obavezom planiranja podrške tokom perioda tranzicije.** Ove preporuke su u saglasnosti sa članom 6 UN Smjernica za alternativno staranje⁵¹ koji ukazuju da odluke, inicijative i pristup treba u potpunosti da poštuju djetetovo pravo da bude konsultovano i da se njegovo odnosno njeno mišljenje uzme u obzir u skladu s razvojem njegovih odnosno njenih kapaciteta, kao i na osnovu djetetovog uvida u sve neophodne informacije. Ove preporuke su takođe u saglasnosti sa članom 131, koji kaže da djecu koja napuštaju zbrinjavanje treba podsticati da uzmu učešća u planiranju svog života nakon zbrinjavanja. Najzad, ove preporuke su u saglasnosti sa članom 130 UN Smjernica za alternativno staranje⁵², koji ukazuje da agencije i ustanove treba da imaju jasnu politiku i usaglašene postupke u vezi s planiranim i neplaniranim okončavanjem svog rada s djecom, kako bi osigurale prikladnu podršku nakon zbrinjavanja i/ili kasnije kontrolne aktivnosti.

Preporuka 7: Razviti programe pripreme odnosno psiho-socijalne podrške djeci i porodicama tokom perioda izmještanja, kao i tokom perioda prilagođavanja na alternativni smještaj, uz obezbjeđivanje redovnog kontakta s porodicom porijekla, vodeći računa o najboljem interesu djeteta.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

Ova preporuka je u skladu sa članovima 63–65 i 80–81 UN Smjernica za alternativno staranje⁵³. **Razviti, pružati i akreditovati specifične programe psiho-socijalne podrške za djecu i mlade i obučiti stručne radnike za rad s ovom grupom djece i mladih,** kako bi se ublažile emotivne posljedice separacije i gubitka.

Preporuka 8: Povećati broj specijalizovanih stručnih radnika u okviru centara za socijalni rad i obezbijediti uslove rada koji omogućavaju motivisanost, zadovoljstvo poslom i kontinuitet u radu stručnih radnika. Profesionalcima obezbijediti kontinuirano usavršavanje i superviziju u saradnji sa Zavodom za socijalnu i dječju zaštitu. Posebno raditi na unapređenju vještina i znanja stručnih radnika u radu s djecom i mladima sa specifičnim karakteristikama: smetnjama i teškoćama u razvoju, problemima u vezi s mentalnim zdravljem, poremećajima u ponašanju... Ova preporuka je u skladu sa članovima 102, 114 i 115 Smjernica za alternativno staranje. Član 102 ukazuje da osobe kojima se povjeri odgovornost za dijete treba da imaju relevantno znanje, vještine da rade s djecom, razumijevanje posebnih i kulturnih potreba djece koja su im biti povjerena. One treba da dobiju odgovarajuću obuku i stručnu podršku, kao i da budu u poziciji da mogu nezavisno i nepristrasno da donose odluke koje su u najboljem interesu djeteta i koje promovišu i štite dobrobit djeteta. Članom 114 ukazano je da uslovi rada, uključujući i nadoknadu za staratelje koje upošljavaju službe i ustanove, treba da budu takvi da obezbijede maksimalnu motivisanost, zadovoljstvo poslom i kontinuitet, a time i obavljanje njihove uloge na najprikladniji i najdjelotvorniji način. Takođe, stručni radnici treba da prođu obuku u vezi s pravima djece bez roditeljskog staranja, kao i da imaju razumijevanje za njihovu posebnu ranjivost, definisano članom 115.

4.2. PREPORUKE U VEZI S PRIPREMOM DJECE I MLADIH ZA IZLAZAK IZ FORMALNOG ZBRINJAVANJA I S OSNAŽIVANJEM ZA SAMOSTALAN ŽIVOT

Preporuka 9: Razviti, akreditovati i realizovati programe pripreme usmjerne na sticanje vještina i znanja potrebnih za samostalan život. Oblasti i teme koje programi treba da pokrivaju su: osnovne vještine za brigu o domaćinstvu, osnove za samostalno stanovanje, racionalno i efikasno upravljanje novcem/budžetom, komunikacione i socijalne vještine, zdravi stilovi života, prevencija rizičnih ponašanja, priprema za zaposlenje i radni odnosi, učenje stranih jezika i upotreba kompjutera, polaganje vozačkog ispita. Realizacija programa, postignuća i napredovanje mladih potrebno je da bude praćeno od strane stručnih radnika. Programi treba da se realizuju kroz rad u malim grupama i individualno. Obavezno je uključiti djecu i mlade u proces razvoja programa i realizaciju istih. Programe je potrebno realizovati kroz multisektorsku saradnju i raditi na razvoju održivih mehanizama za njihovu realizaciju. Treba uključiti: lokalne samouprave, škole, Zavod za školstvo, Centar za stručno obrazovanje, Zavod za zapošljavanje, NVO, međunarodne organizacije, Zavod za socijalnu i dječju zaštitu i zainteresovane mlade koji su napustili formalni smještaj. Programi treba da su akreditovani od strane Zavoda za socijalnu i dječju zaštitu. Ova preporuka je u skladu sa članom 69 UN Smjernica za alternativno staranje⁵⁴, koji upućuje na saradnju institucija sa civilnim društvom, razmjenu informacija i uvezivanje agencija i pojedinaca – kako bi se osiguralo djelotvorno zbrinjavanje, aktivnosti nakon zbrinjavanja i zaštita ove djece/mladih.

Preporuka 10: Unaprijediti saradnju Doma i prosvjetnih ustanova i institucija, kako bi se na pravi način iskoristili potencijali djece i osnažila motivisanost za sticanje znanja i akademskih postignuća tokom njihovog boravka u instituciji. **Realizovati programe profesionalnog savjetovanja i usmjeravanja kako**

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

bi djeca napravila adekvatan izbor škole, a kasnije i zaposlenja. Potrebno je da ovi programi budu organizovani u saradnji Doma, škola i Zavoda za zapošljavanje (Centar za informisanje i profesionalno savjetovanje). Kada je u pitanju stručno obrazovanje i mogućnost za sticanje stručnih kvalifikacija tokom boravka u Domu i nakon izlaska, značajno je uspostavljanje saradnje Doma i Centra za stručno obrazovanje. **Uvesti programe individualnog mentorstva** (ili mentorstva u malim grupama), koji se odnose na učenje, u cilju unapređenja akademskih postignuća mladih.

Preporuka 11: Razviti programe vršnjačke podrške u okviru programa pripreme, u saradnji sa NVO sektorom. Potrebno je da ova vrsta podrške bude produžena i nakon izlaska. Pokazano je da je u procesu pripreme veoma značajan razvijen odnos povjerenja i podrške kroz vršnjačko mentorstvo i podršku, kao i da mladi održavaju ove odnose kroz period tranzicije i tokom tog perioda⁵⁵.

Preporuka 12: Razviti smjernice i procedure za podršku u održavanju i unapređenju kontakata i odnosa roditelja/biološke porodice, koje bi doprinijele što bržoj reintegraciji djeteta s porodicom. Potrebno je da se smjernice i procedure usmjere i na definisanje važnih materijalno-tehničkih pitanja: obezbjeđivanje transporta, smještaja za porodice ukoliko dolaze u posjetu, materijalne pomoći porodicama kako bi mogli da se realizuju ovi kontakti. Mladi i njihove porodice treba da budu upoznati sa svim ovim procedurama.

Preporuka 13: Uključiti privatni sektor u proces pripreme za osamostaljivanje. U regionu postoje primjeri dobre prakse gdje firme finansiraju programe namijenjene djeci srednjoškolskog uzrasta, a obuhvataju radionice (bonton, prijavljivanje za posao), posjete kompanijama koje su potencijalni poslodavci, ljetnje kampove i mjesečne stipendije.

Preporuka 14: Obezbijediti kontinuirano, detaljno i pravovremeno informisanje mladih kada je u pitanju rad i nadležnost institucija i organizacija. Izraditi vodiče, specijalizovan internet portal i druge informativno-edukativne materijale, ali osigurati i direktnu komunikaciju, posjete institucijama, razgovore s profesionalcima i sl.

Preporuka 15: Unaprijediti informisanost i uključivanje djece i mladih u aktivnosti koje se realizuju u okviru zajednice (sportski klubovi, sekcije, kursevi, škola stranih jezika, obuka za vožnju, programi za mlade koje nude NVO).

Preporuka 16: Razviti instrumente za procjenu i praćenje napredovanja mladih u sticanju vještina i znanja potrebnih za osamostaljivanje.

4.3. PREPORUKE U VEZI S PODRŠKOM NAKON IZLASKA

Preporuka 17: Normativno prepoznati lica koja su bila djeca bez roditeljskog staranja kao posebnu kategoriju korisnika usluga socijalne i dječje zaštite. Sada Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti ne prepoznaje mlade koji su izašli iz institucionalnog smještaja kao posebnu kategoriju korisnika u smislu garantovanja prava koja proizilaze iz socijalne zaštite, već se to čini načelno i kroz druge institute ovog Zakona.

⁵⁵ Dewar, L. A., Goodman, D. (2014), Ibid.

Preporuka 18: U okviru relevantnih nacionalnih strategija i akcionih planova, kao i u okviru lokalnih planova akcije za socijalnu inkluziju, **prepoznati potrebu za podrškom za mlade koji napuštaju formalno zbrinjavanje u zemlji, kao i u datoj opštini, i planirati razvijanje usluga podrške** (stanovanje, zaposlenje, obrazovanje, psiho-socijalna podrška...), a pritom osigurati adekvatno budžetiranje i finansijsku održivost.

Preporuka 19: U proces razvoja nacionalne strategije za mlade i pratećih akcionih planova, kao i u okviru razvoja lokalnih planova za mlade, **uključiti mlade koji su bili na formalnom zbrinjavanju i omogućiti im da aktivno učestvuju.**

Preporuka 20: **Podizati nivo svijesti o diskriminaciji koja postoji prema ovoj grupi mladih i raditi na njenom suzbijanju.** Ova preporuka je u skladu sa članom 94 UN Smjernica za alternativno staranje⁵⁶, koji kaže da države, agencije i ustanove, škole i druge službe u zajednici treba da preduzmu odgovarajuće mjere da osiguraju da djeca koja su zbrinuta u alternativnom smještaju ne budu stigmatizirana tokom ili nakon takvog smještaja.

Preporuka 21: **Formirati posebnu službu koja bi se bavila tehničkom podrškom i informisanjem mladih koji su napustili formalno zbrinjavanje tokom procesa tranzicije.**

Preporuka 22: **Osnažiti mlade koji su izašli iz nekog oblika formalnog zbrinjavanja za formiranje NVO-a ili grupe samopodrške pri već uspostavljenom NVO-u. NVO bi bila usmjerena na zastupanje prava ovih mladih i formiranje usluga usmjerenih na vršnjačku podršku.**

4.3.1. Adekvatno stanovanje/smještaj

Preporuka 23: **Produžiti starosnu granicu za podršku u smještaju, po osnovu individualne procjene spremnosti mladih da sami obezbijede uslove za adekvatan smještaj.**

Preporuka 24: **Proširiti i obezbijediti održivost programa stanovanja, uz podršku u svim opštinama u Crnoj Gori, a u saradnji s lokalnom samoupravom.** Potrebno je da ovi programi uključe podršku u stanovanju s kontinuiranim praćenjem, podrškom i obukom za sticanja različitih životnih vještina⁵⁷.

4.3.2. Zapošljavanje – pravo na rad

Preporuka 25: **Obezbijediti održive strategije za zapošljavanje mladih koji su napustili institucionalni smještaj.** Uspostaviti bližu saradnju sa Zavodom za zapošljavanje i poslodavcima. Formalizovati saradnju s Unijom poslodavaca.

Preporuka 26: **Unaprijediti praksu kada je u pitanju realizacija plana aktivacije radno sposobnih, nezaposlenih lica, s posebnim osvrtom na lica koja su bila djeca bez roditeljskog staranja.**

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Dewar, L. A., Goodman, D., Ibid.

Preporuka 27: Uvesti dodatne stimulativne mjere za poslodavce kada je u pitanju zapošljavanje ove grupu mladih (npr. proširiti Uredbu o subvencijama za zapošljavanje određenih kategorija nezaposlenih lica i na kategoriju lica koja su bila djeca bez roditeljskog staranja).

4.3.3. Obrazovanje i profesionalno usavršavanje nakon izlaska

Preporuka 28: Formalizovati saradnju s Univerzitetom Crne Gore i razvijanje procedura afirmativne akcije kada su u pitanju upis, uslovi za upis i studiranje, smještaj i finansiranje. Bilo bi značajno da se ostali univerziteti pridruže ovoj praksi.

Preporuka 29: Razviti usluge mentorske podrške u okviru fakulteta: pri upisu, snalaženju na fakultetu, savladavanju vještina za efikasno studiranje, koja bi mogla biti pružena u okviru Karijernog centra i djelatnosti Studentske unije i ostalih organizacija studenata.

Preporuka 30: Razviti održive mahanizme finansiranja (stipendija), kada je u pitanju ova grupa mladih, u odnosu na njihovo dalje obrazovanje i usavršavanje, prije svega kroz budžet lokalnih samouprava ili univerziteta.

Preporuka 31: Kontinuirano informisati mlade o dodatnim mogućnostima za obrazovanje i sticanje kompetencija kroz rad posebne službe definisane u preporuci 15.

4.3.4. Zdravstvena zaštita

Preporuka 32: U periodu neposredno nakon napuštanja formalnog smještaja osigurati pravovremeno sprovođenje procedura izbora izabranog doktora.

Preporuka 33: Obezbijediti posebne mjere koje bi zdravstvenu zaštitu učinile dostupnom i potpuno besplatnom za mlade koji su bili na formalnom zbrinjavanju (kao i lica koja su bili djeca bez roditeljskog staranja) do 26 godina.

Preporuka 34: Obezbijediti besplatnu stomatološku zaštitu i u okviru zakonske regulative za mlade koji su bili na formalnom smještaju (kao i lica koja su bila djeca bez roditeljskog staranja) do 26 godina.

4.3.5. Finansijska podrška

Preporuka 35: Povećati iznos mjesečne finansijske podrške mladima koji su napustili institucionalni smještaj.

Preporuka 36: Osigurati dostupnost mentorske podrške od strane osobe od povjerenja tokom procesa tranzicije. Razmotriti korišćenje i modela vršnjačke podrške, koordinirane od strane službe definisane u preporuci 15. Ova preporuka je u skladu sa članom 132 UN Smjernica za alternativno staranje⁵⁸, koji ukazuje da je potrebno uložiti posebne napore da se svakom djetetu, kad god je to moguće, dodijeli jedna specijalizovana osoba koja može olakšati ostvarivanje nezavisnosti po napuštanju zbrinjavanja.

Preporuka 37: Kao što je već predloženo u Opštim preporukama, **razvijati usluge psiho-socijalne podrške za mlade koji su napustili formalno zbrinjavanje**. Potrebno je razviti usluge koje će ovim mladim osobama omogućiti različite programe psiho-socijalne podrške, koja može biti individualna i grupna. Ove usluge moguće je razviti kao posebne u okviru lokalne samouprave, ali i u okviru usluga koje pružaju NVO-i. U procesu razvoja usluga **pružiti podršku stručnim radnicima/cama**.

Preporuka 38: Unaprijediti procedure i intersektorsku saradnju za podršku specifičnim kategorijama mladih, kako bi im se obezbijedila adekvatna stručna pomoć (mladima s problemima u ponašanju, mladima s problemima zavisnosti, mladima u sukobu sa zakonom, mladima koji imaju problem u vezi s mentalnim zdravljem, mladima s invaliditetom...). Pružiti dodatnu podršku profesionalcima koji rade sa specifičnim kategorijama mladih.

4.4. OSTALE PREPORUKE

Preporuka 39: Radi obezbjeđivanja kvalitetnijeg sistemskog tumačenja, a time i praksi na nacionalnom nivou, potrebno je **ujednačiti terminologiju u zakonskim tekstovima**, u ovom slučaju termina „mladi“, koji se, prema nacrtu Zakona o mladima, odnosi na lica do navršених 30 godina, dok je Zakonom o socijalnom i dječjem staranju određeno lice do 26 godina.

Preporuka 40: Unaprijediti kontinuiranu praksu sprovođenja kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja u okviru sistema socijalne i dječje zaštite, kako bi se pratili efekti i unapređivale usluge u odnosu na potrebe onih kojima su namijenjene. Neke od ideja za dalja istraživanja, koja su proizašla iz ovog istraživanja, su: razumijevanje faktora koji utiču na rezilijentnost (vještinu suočavanja sa životnim nedaćama) mladih koji su napustili institucionalni smještaj, uzimajući u obzir neke individualne karakteristike mladih (pol, uzrast pri smještaju, razlozi izdvajanja iz porodičnog okruženja...); načini i oblici komunikacije stručnih radnika s djecom/mladima bez roditeljskog staranja u cilju razumijevanja faktora koji utiču na razvijanje odnosa razumijevanja i prihvatanja; praćenje efekata realizacije programa pripreme; longitudinalna istraživanja kako bi se pratili efekti programa pripreme i faktori koji utiču na uspješne ishode; razumijevanje procesa pripreme, tranzicije i osamostaljivanja, koji se odnosi na mlade koji su na drugim alternativnim smještajima (npr. hraniteljstvo – srodničko/nesrodničko)...

⁵⁸ UN Smjernice za alternativno staranje o djeci, Ibid.

5. LITERATURA

Međunarodna zakonodavna regulativa i smjernice:

- Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, usvojena je 1950. god. u Rimu. Preuzeto sa sajta:
- Evropska socijalna povelja, usvojena je 1961. god, a Dodatni protokol 1988. God. Preuzeto sa sajta: http://www.ombudsman.co.me/docs/izvjestaji/Evropska_socijalna_povelja.pdf
<http://www.sostelefon.org.rs/zakoni/14.%20Evropska%20konvencija%20za%20zastitu%20ljudskih%20prava%20i%20osnovnih.pdf>
<http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/05bosniak/BIntCovEcSocCulRights.pdf>
- Izmijenjena evropska socijalna povelja, Četvrti nacionalni izvještaj o primjeni izmijenjene evropske socijalne povelje; Referentni period 1. 5. 2010–31. 12. 2013. (Izvještaj za Grupu IV „djeca, porodice, migranti” na čl. 7 st. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 i 9; čl. 8, 16, 17, 19, st. 11 i 12, 27, st. 1a, 2, 3), novembar 2014, str. 32
- Konvencija o pravima djeteta usvojena je 1989. godine od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, stupio na snagu 1976. godine. Preuzeto sa sajta:
- Smjernice za alternativno staranje usvojene su na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija 2010. godine
- UN Smjernice za alternativno staranje o djeci, rezolucija usvojena od strane Generalne skupštine UN, 20. 11. 2009.
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima usvojena je na Generalnoj skupštini UN 1948. godine; rezolucija br. 217/III

Nacionalna zakonska regulativa, pravilnici i strategije:

- Akcioni plan za realizaciju Strategije razvoja sistema socijalne i dječje zaštite za period 2013–2014. godine <http://www.gov.me/biblioteka/predlozi-zakona>
- Lokalni plan za unapređenje socijalne inkluzije – razvoj lokalnih socijalnih usluga/servisa 2013–2017, Cetinje, preuzeto sa sajta: www.inkluzija.me
- **Error! Hyperlink reference not valid.**, preuzeto sa sajta: www.inkluzija.me
- Lokalni plan za unapređenje socijalne inkluzije – razvoj lokalnih socijalnih usluga/servisa, Bar, preuzeto sa sajta: www.inkluzija.me
- Lokalni plan za unapređenje socijalne inkluzije – razvoj lokalnih socijalnih usluga/servisa, Plužine, preuzeto sa sajta: www.inkluzija.me
- Lokalni plan za unapređenje socijalne inkluzije – razvoj lokalnih socijalnih usluga/servisa, Šavnik, preuzeto sa sajta: www.inkluzija.me
- Lokalni plan za unapređenje socijalne inkluzije – razvoj usluga socijalne zaštite 2014–2018, Berane, preuzeto sa sajta: www.inkluzija.me
- Lokalni plan za unapređenje socijalne inkluzije – razvoj usluga socijalne zaštite sistema socijalne i dječje zaštite, 2012–2016, Nikšić, preuzeto sa sajta: www.inkluzija.me

- Lokalni plan za unapređenje socijalne inkluzije – razvoj usluga socijalne i dječje zaštite u Glavnom gradu – Podgorica, 2014–2018, preuzeto sa sajta: www.inkluzija.me
- Lokalni plan za unapređenje socijalne inkluzije – razvoj usluga socijalne zaštite Opštine Plav, preuzeto sa sajta: www.inkluzija.me
- Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, “Sl. list RCG“, br. 64/2002, 31/2005 i 49/2007 i „Sl. list CG“, br. 4/2008 - dr. zakon, 21/2009 - dr. zakon, 45/2010, 40/2011 - dr. zakon, 45/2011, 36/2013 - odluka US, 39/2013 i 44/2013 - ispr.
- Plan transformacije JU Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj, jul 2015, preuzeto sa sajta: <http://www.mrs.gov.me/biblioteka/dokument>
- Porodični zakon, „Sl. list CG“, br. 01/2007.
- Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje usluga, normativima i minimalnim standardima usluga za smještaj djece i mladih u ustanovu i malu grupnu zajednicu, „Sl. list CG“, br. 27/13
- Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima usluga podrške za život u zajednici, „Sl. list CG“, br. 27/13 i 1/15.
- Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima savjetodavno-terapijskih i socijalno-edukativnih usluga, „Sl. list CG“, br. 27/13, 1/15.
- Pravilnik o organizaciji, normativima, standardima i načinu rada centra za socijalni rad, „Sl. list CG“, br. 27/13.
- Pravilnik o sadržini i obliku individualnog plana aktivacije i načinu sprovođenja mjera socijalne uključenosti radno sposobnih korisnika materijalnog obezbjeđenja, „Sl. list CG“, br. 27/13.
- Pravilnik o visini sredstava za razvoj, odnosno finansiranje usluga socijalne i dječje zaštite i kriterijumima za njihovu raspodjelu, „Sl. list CG“, br. 27/13 i 1/15.
- Prijedlog zakona o mladima, usvojen na 117. sjednici Vlade, održanoj 25. 6. 2015, preuzeto sa sajta: http://www.gov.me/sjednice_vlade/117
- Prijedlog zakona o zdravstvenoj zaštiti, preuzeto sa sajta: <http://www.gov.me/biblioteka/predlozi-zakona>
- Prijedlog zakona o zdravstvenom osiguranju, preuzeto sa sajta:
- Strategija razvoja hraniteljstva u Crnoj Gori 2012–2016.
- Strategija razvoja socijalne i dječje zaštite 2013–2017.
- Uredba o subvencijama za zapošljavanje određenih kategorija nezaposlenih lica, objavljena u "Sl. listu Crne Gore", br. 11, od 22. februara 2012, 40/13, 55/14.
- Zakon o gimnaziji, „Sl. list RCG“, br. 64/2002, 49/2007, „Sl. list CG“, br. 45/2010 i 39/2013.
- Zakon o lokalnoj samoupravi, „Sl. list RCG“ br. 42/2003, 28/2004, 75/2005, 13/2006. i “Sl. list CG“, br. 88/2009. i 3/2010.
- Zakon o nacionalnim i stručnim kvalifikacijama, “Sl. list CG“, br. 80/2008, 14/2009 - ispr. i 80/2010 - dr. zakon
- Zakon o nasljeđivanju, „Sl. list CG“, br. 74/2008.
- Zakon o obrazovanju odraslih, „Sl. list CG“, br. 20/2011.
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, „Sl. list CG“, br. 54/03, 39/04, 61/04, 79, 04, 81/04, 14/07, 47/07, i „Sl. list CG“. br. 79/08, 14/10, 78/10, 66/12, 38/13.
- Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica s invaliditetom, “Sl. list CG“, br. 49/2008, 73/2010 i 39/2011.
- Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica s invaliditetom, „Sl. list CG“, br. 49/08 od 15. 8. 2008, 73/10 od 10. 12. 2010, 39/11 od 4. 8. 2011.

- Zakon o radu, „Sl. list CG“, br. 49/08 od 15. 8. 2008, 26/09 od 10. 4. 2009, 88/09 od 31. 12. 2009, 26/10 od 7. 5. 2010, 59/11 od 14. 12. 2011.
- Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti, „Sl. list CG“, br. 27/13.
- Zakon o stručnom obrazovanju, „Sl. list RCG“, br. 64/2002, 49/2007, „Sl. list CG“, br. 45/2010 i 39/2013.
- Zakon o vaspitanju i obrazovanju djece s posebnim obrazovnim potrebama, „Sl. list RCG“, br. 80/2004, „Sl. list CG“, br. 45/2010.
- Zakon o visokom obrazovanju, „Sl. list CG“, br. 44/2014, 52/2014 - ispr. i 47/2015.
- Zakon o zabrani diskriminacije, „Sl. list CG“, 2010.
- Zakon o zapošljavanju i ostvarivanju prava iz osiguranja od nezaposlenosti, „Sl. list CG“, br. 14/10.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti, „Sl. list RCG“, br. 39/04 od 9. 4. 2004. i „Sl. list CG“, br. 14/10 od 17. 3. 2010, 73/10 od 10. 12. 2010, 40/11 od 8. 8. 2011.
- Zakon o zdravstvenom osiguranju, „Sl. list RCG“, br. 39/04 od 9. 4. 2004, 23/05 od 12. 4. 2005, 29/05 od 9. 5. 2005. i „Sl. list CG“, br. 12/07 od 14. 12. 2007, 13/07 od 18. 12. 2007, 73/10 od 10. 12. 2010, 40/11 od 8. 8. 2011.

Međunarodna istraživanja i članci:

- Baćak, V. (2006). *Uzorokovanje upravljano ispitanicima: novi pristup uzorkovanja skrivenih populacija*, Filozofski fakultet. Zagreb.
- Berens, A. A., Nelson, C.A. (2015). *The science of early adversity: is there a role for large institutions in the care of vulnerable children?*, [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(14\)61131-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(14)61131-4), p. 388-398.
- Browne, K. (2009). *The risk of harm to young children in institutional care*. Better Care Netowrok. Save the Children Fund.
- Burgund, A., Žegarac, N. (2014). „Jel' radiš ti u ponedjeljak, pa ko će da baci kofu vode iza mene: gledišta mladih na smještaju, njihovih odgajatelja i voditelja slučaja“. U: Žegarac, N. (ur.). *U lavirintu socijalne zaštite – poruke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencionalnom smještaju*. Beograd. 319–368.
- Dewar, L. A., Goodman, D. (2014). *Best practices in transitioning youth out of care – Success ad adults, child welfare as adults*. Child Welfare Institute. Children's Aid Society of Toronto.
- Eurochild working paper. (2012). *Deinstitutionalisation and quality alternative care for children in Europe - Lessons learned and the way forward*, Eurochild.
- Gilligan, R. (1998). *Enbancing the resilience of children and young people in public care by mentoring their talent and interests*. Child and Famliy Social Work. 4, 187–196.
- Goodhind, S., Schelbe, L. A., Shook, J. J. (2011). *Why youth leave care: Understandings of adulthood and transition successes and challenge among youth ageing out of child welfare*. Children and Youth Services Review. 33, 1039–1048.
- Marin, I. (2013). *Komparativna analiza uloge civilnog društva u pružanju usluga socijalne zaštite na Zapadnom Balkanu*. SeConS, grupa za razvojnu inicijativu. str. 38–41.
- Ontario Association of Children's Aid Societies. (2006). *Youth leaving care: an OACAS survey od youth and CAS staff*. Ontario.
- Osterling, K. L., Hines, A. M. (2006). *Mentoring adolescent foster youth: promoting resilience during developemental transitions*. Child and Family Social Work. 11, 242-253.
- Phyllis, J. (2012). *The needs of youth transitioning from protective care, and best practice approaches to improve outcome*. Literature Review. General Child and Family Services Authority.
- Stein, M. (2006). *Research review: Young people leaving care*. *Child and Family Social Work*. 11, 273-279.

- Stein, M. (2008). *Resilience and young people leaving care: Overcoming the odds*. Child care in practice. 1, 35-44.
- Stein, M., Slumnesu, R., V. (2012). *Insights from young people on leaving care in Albania, The Czech Republic, Finland, Poland*. SOS Children's Villages International. Austria.
- Tweddle, A. (2005). „Youth leaving care – how do they fare?“. U: Mann-Feder, V. (Ed). *Transition of Eviction: Youth Exiting Care for Independent Living*. Special issue of New direction for youth development. 113, 15-31
- UNDP. (2011). *Ocjena integriteta zdravstvenog sistema u Crnoj Gori*. UNDP.
- Ward, H. (2008). “Legal and Policz Frameworks”. In: M. Stein and E. Munro (eds) *Yound People's Transitions from Care to Adulthood: International research and practice*. Philadelphia, Jessica Kingsley Publishers. 258-278.
- Žegarac, N. (2014). “Sistem zaštite dece u Srbiji”. U: Žegarac, N. (ur) *U lavirintu socijalne zaštite – poruke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencionalnom smeštaju*. Beograd. 77-122.

Ostala literatura:

- Juventas, HRA, *Nacrt akcionog plana za unapređenje položaja lica u pritvoru i na izdržavanju kazne zatvora kao i za unapređenje podrške nakon otpusta*, planirano publikovanje novembar 2015.
- MONSTAT, *Anketa o radnoj snazi*, dostupno na: <http://www.monstat.org/userfiles/file/ars/2015/2/Saopstenje%20-%20ARS%20II%20KVARTAL%202015.pdf>, uvid ostvaren 30.09.2015.
- Zavod za socijalnu i dječju zaštitu, prezentacija: *Proces deinstitucionalizacije u Crnoj Gori*, mr Mirjana Popović, 7. 10. 2015.

9. PRILOZI

9.1. PRILOG I – PROTOKOLI ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA

1. Protokol za dubinski polustrukturirani intervju

Dubinski polustrukturirani intervju, koji je rađen s mladim osobama koje su izašle iz institucije, uključio je protokol i vodič sa tematskim cjelinama, a formulacija pitanja i stepen produbljivanja odgovora prilagođeni su kontekstu i pojedinačnom ispitaniku/ci, tokom samog intervjua. Tematske cjeline obuhvatile su sljedeće oblasti:

- **Životne okolnosti** – odnosilo se na doživljaj smještaja u okviru zaštite, promjene smještaja u okviru zaštite, doživljaj trenutnog smještaja, mijenjanje smještaja nakon izlaska iz Doma, doživljaj odnosa s biološkom porodicom (porodicom porijekla), braćom i sestrama, planiranje porodice i odnosi u porodici prokreacije.
- **Iskustvo sa školom, odnos prema školovanju; zaposlenje i odnos školovanja i zaposlenja** – obuhvatilo je način izbora i upisa škole, odnos prema obrazovanju, želje i nastavak obrazovanja nakon smještaja, aktivnosti prilikom traženja posla, percepciju mogućnosti za zaposlenje, doživljaj trenutnog zaposlenja i zadovoljstvo poslom, želje i ambicije u vezi s poslom, doživljaj i iskustvo mijenjanja zaposlenja (ukoliko ih je bilo), odnos obrazovanja i zaposlenja.
- **Vještine i znanja potrebne za samostalan život** – odnosilo se na vještine potrebne za brigu o sebi i domaćinstvu, vještine upravljanja budžetom, procjenu ličnih vještina nakon izlaska, percepciju podrške u usvajanju vještina, percepciju promjene u razvoju vještina od izlaska do sada i što je na tu promjenu uticalo.
- **Odnos prema zdravlju i zdravi stilovi života** – obuhvatilo je percepciju zdravih stilova života, brigu o zdravlju, percepciju rizičnih situacija i ponašanja, kao i zaštite.
- **Mreža podrške** – obuhvatila je percepciju podrške od strane institucija sistema, organizacija civilnog sektora ili nekih drugih aktera (profesionalci, vršnjaci koji su izašli iz doma...), traženje i dobijanje podrške i vrste podrške, percepciju prijateljskih odnosa i njihov značaj.
- **Plan za osamostaljivanje** – odnosilo se na poznavanje plana za osamostaljivanje i doživljaj njihove uključenosti u kreiranje istog, procjenu ostvarenosti ciljeva plana, prijedloga za unapređenje programa pripreme mladih za izlazak.
- **Percepcija budućnosti** – obuhvatila je njihove vizije kada je u pitanju budućnost.

2. Protokol za fokus grupu s mladima koji se pripremaju da napuste institucionalni smještaj

Protokol za fokus grupu „Mladi u procesu pripreme za napuštanje institucionalnog smještaja“, koja je rađena s mladima koji se pripremaju da napuste dom, obuhvatila je sljedeće tematske cjeline:

- **Vještine i znanja mladih potrebni za samostalan život** – odnosilo se na to koje vještine i znanja mladi smatraju potrebnim za samostalan život, kako procjenjuju znanja i vještine potrebne za samostalan život, na koji način su sticali određena znanja i vještine.
- **Dostupna podrška** – uključilo je generalni doživljaj podrške, resurse podrške koje mladi izdvajaju kao značajne i na koji način se ta podrška realizuje.

- **Doživljaj pripreme i spremnosti za samostalan život** – odnosilo se na percepciju podrške i programa pripreme mladih za samostalan život, kao i na samopercepciju kada je u pitanju spremnost za samostalan život.
- **Brige i strahovi** – odnosilo se na brige i strahove u vezi s napuštanjem institucionalne zaštite i samostalne budućnosti, kao i na percepciju izazova s kojima se mogu suočavati nakon izlaska.
- **Uloga sistema** – odnosilo se na percepciju mladih kada je u pitanju sistem dječje zaštite i podrške profesionalaca koji im pružaju podršku iz sistema.
- **Prijedlog rješenja** – odnosilo se na njihovo viđenje promjene kako bi se mladima omogućila veća podrška prilikom napuštanja institucije.

3. Protokol za fokus grupu sa stručnim radnicima/cama

Protokol za fokus grupu sa temom „Praksa u radu s mladima koji napuštaju Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj“, koja je organizovana sa stručnim radnicima centara, Doma i NVO-a obuhvatio je sljedeće tematske cjeline:

- **Uloga stručnih radnika/ca u radu i podršci mladima koji se pripremaju da izađu ili su izašli iz Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj** – odnosila se na to na koji način stručni radnici vide svoj lični doprinos, doprinos njihove organizacije, a kako doprinos ostalih institucija sistema i organizacija.
- **Percepcija izazova s kojima se ova grupa mladih suočava** od strane stručnih radnika.
- **Percepcija minimalnih i idealnih standarda** kada je u pitanju podrška mladima.
- **Komunikacija s mladima** – odnosila se na koji način stručni radnici koriste komunikaciju s mladima kako bi ih osnažili za aktivno učestvovanje u kreiranju sopstvene budućnosti.

9.2. PRILOG II – UZORAK STRUČNIH RADNIKA/CA INSTITUCIJA SISTEMA I ORGANIZACIJA CIVILNOG SEKTORA

Javne ustanove u Crnoj Gori koje pružaju usluge socijalne i dječje zaštite za djecu bez roditeljskog staranja su centri za socijalni rad (11 centara sa 14 dislociranih službi) i ustanova Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj. Identifikovano je šest nevladinih organizacija koje u okviru svojih usluga, na posredan i neposredan način, rade s mladima koji se pripremaju da napuste ili su napustili institucionalni smještaj. Fokus grupe sa stručnim radnicima centara obuhvatile su stručne radnike iz tri regije Crne Gore – sjeverne, centralne i južne. U organizaciji fokus grupa, pozivanju predstavnika centara i Doma i obezbjeđivanju prostora za održavanje fokus grupa na jugu i sjeveru, podršku je pružilo Ministarstvo rada i socijalnog staranja.

- Fokus grupa sa stručnim radnicima/cama iz Centra za socijalni rad Podgorica i Centra za socijalni rad Nikšić, u prostorijama NVO „Juventas“ i brojila je šest učesnica.
- Fokus grupa sa stručnim radnicima/cama Centra za socijalni rad Herceg Novi, Centra za socijalni rad Kotor i Dječji dom „Mladost“ u Bijeloj, u prostorijama Doma starih „Grbavac“ u Risnu i brojila je sedam učesnika/ca.
- Fokus grupa sa stručnim radnicima/cama Centra za socijalni rad Rožaje, Centra za socijalni rad Bijelo Polje, Centra za socijalni rad Plav i Centra za socijalni rad Bijelo Polje, u prostorijama Doma starih „Bijelo Polje“ u Bijelom Polju, i brojila je osam učesnika/ca.
- Fokus grupa s predstavnicima/cama NVO sektora koji su u svom profesionalnom radu imali iskustva u radu s mladima koji su izašli iz Dječjeg doma „Mladost“ u Bijeloj. Fokus grupi

prisustvovali su po jedan predstavnik/ca četiri nevladine organizacije: „Ruka prijateljstva“, „Centar za prava djeteta“, „Djeca prije svega“ i „Juventas“, i održana je u prostorijama UNICEF-a (dvije organizacije koje bi, smatramo, dale određen doprinos u razumijevanju ove teme NVO „Forum MNE“ i „Fondacija za pomoć djeci iz Bijele“, iz opravdanih razloga nijesu mogle da prisustvuju fokus grupi).

Struktura učesnika/ca fokus grupa organizovanih za institucije sistema socijalne i dječje zaštite bila je uglavnom polno homogena – od ukupnog broja stručnih radnika/ca (21), troje je bilo muškog, a 19 ženskog pola. Prosječne godine radnog iskustva – od pola godine do 25 godina na ovom radnom mjestu. Zastupljenost profesija u okviru fokus grupa: 9 socijalnih radnika, 6 psihologa, 2 pravника, 2 specijalna pedagoga, 1 pedagog i 1 sociolog. Struktura fokus grupa s predstavnicima NVO sektora bila je, takođe, uglavnom polno homogena – samo jedan učesnik bio je muškog pola. Godine radnog iskustva na poslu kojim se trenutno bave bile su u rasponu od jedne do 16 godina. Zastupljenost profesija je sljedeća: jedna pravnik, jedna profesorica engleskog jezika, jedna socijalna radnica i jedna osoba sa završenom srednjom školom.